No. ४२९८

Title श्राद्ध दीपिका प्रभावली

Author श्री कवि मण्डन शंभुः

Extent ५८ Age २

Subject मीमांसा शास्त्रं

भाट्टदीपिका प्रभावली तृतीयाध्यायः

४२५८

श्रीमास

॥ श्राद्ध दिपिकाप्रभावलि

१०..

वृ० १
श्रीगणपतयेनमः॥ श्रीगुरुभ्योनमः॥ अज्ञानतिमिरध्वंसिसत्यज्ञानप्रकाशकं। सर्वाभीष्टप्रदंनौमिश्रीहृयंसुदृसंमहः १ योदेव
दशास्त्रीर्णवपारदृश्वापज्ञादिकर्माचरणोतिदक्षः। सदाशिवाराधनशुद्धचित्तस्तंबालकृष्णंपितरंनमामि २ श्रीखंडदेवंप्रणिपत्यस
द्गुरुमामांसकस्वांतसरोजभास्करं। अत्यंतसंक्षिप्तयदार्थतत्त्वकौतौप्रभावल्यांरिप्पणामातनोम्यहं ३ यद्यप्यत्रगुरोःकृतावपि
मपाप्युद्धाव्यतेकाचनासंभूतस्तदपिप्रचारवतुरैनेषापुरोभागिता। किंतुस्मीतिलकाःकुशाग्रधिषणाःसिद्धांतदद्याद
रामहद्काकंपपरिहृत्यतत्कृतिमलंकुर्वंत्वितियंमेमतिः ४ अथातःशेषलक्षणं॥ यद्यप्यथशब्दस्यानंतर्येपूर्वप्रकृतापेक्षित्व
मधिकारश्चेतित्रयोर्थास्तथापिजिज्ञासासूत्रेशब्देननिर्दिष्टस्येवपूर्वप्रकृतत्वनियमेसत्यध्ययनस्यपूर्वंशब्देनानिर्दिष्टत्वा
भावेनपूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्वानुपपत्तेर्जिज्ञासापाश्चप्रमाणवस्तुपरतंत्रत्वेनकृतिसाध्यात्वाभावाच्छब्दव्यापारद्वाराधि
धिकारासंभवाद्धिचारलक्षणायांप्रमाणमावाञ्चनद्रुभयार्थत्वमनंगीकृत्यानंतर्यार्थत्वमेवाथशब्दस्यस्वीकृतं प्रकृतेतुशे
षत्वनिरूपणापरशब्दव्यापारसंभवेनाधिकारार्थत्वोपपत्तेस्तस्यचभेदलक्षणानंतरमेवक्रियमाणत्वेनानंतर्यतदु
पजीव्यत्वेनचपूर्वप्रकृतापेक्षितत्वस्यार्थादेवसिद्धेर्नैतदर्थकत्वमप्यग्र्यप्रणायंनिरुक्तंवार्तिके एवमर्थद्वयेनावदथश
ब्दस्यवर्णितं। संबंधोध्याययोरुक्तोतद्वार्थात्सिद्धएवसः। ततश्चापुनरुक्तत्वाद्रूप्यमाणार्थगोचरा। अधिकारार्थता

वक्तुमथशब्दस्य शक्यते। इति। एवमथशब्दार्थं संलक्षयन्मुखव्याहरणाय वृत्तावर्त्तिष्यमाणार्थं प्रतिजानीते। तदेवमिति। शेषस्ये
वाधिकारोत्रपुक्तो नान्यस्य कस्यचित्त शेषधर्मसिध्यपेक्षत्वादन्यलक्षणो वाकूधिपामिति वार्त्तिकोक्ता वसंरंसूचपितुसंप्रती
त्युक्ता यद्यप्यन्योन्यसंबंधाच्छेषशेषिणोरुभयोरपिज्ञाना निरूपणामावश्यकं प्रत्युतप्राधान्याच्छेषिनिरूपणमेव कर्तुंयु
क्तमितिसूत्रे शेषलक्षणमित्युक्तमयुक्तमित्याशंकानिरासाय शेषिनिरूपि निरूपिते त्याद्युक्तं। शेषोऽस्यास्तीति मत्व
र्थतया शेषिनिरूपणे कर्त्तव्ये विशेषणविधयानिविष्टस्य शेषस्य निरूपणावश्यकत्वात्तन्निरूपणाचार्थादेव शेषिनिरू
पणसिद्धेः श्रुत्यादिप्रमाणानां च शेषत्व एव व्यापारात्तत्समवायेवलावलस्य च शेषिताप विरुद्धत्वेन शेषत्वे एव संभवाद
वश्यकं शेषनिरूपणमेव कर्त्तव्यमभिप्रेत्य सूत्रे तन्मात्र प्रतिज्ञानं तत्र चव स्यमाणलक्षणांगत्वेऽङ्कोंगत्व घटकीभूतो दृ
श्यताशालित्वरूपशेषित्वस्यार्थादेव निरूपणमिति न विरोधः एतेन शेषित्वज्ञानस्य नांतरीयकसिद्धिकत्वमुपपादितवतो
पि सामनाथस्य तन्निरूपणोपव्याख्यायार्थात्वोक्तिर्वार्त्तिकविरुद्धत्वादयास्तेति भावः सूत्रे शेषपदे भावप्रयानत्वस्य अने
काधिकार्थपरत्वाभावस्य च सूचतेन शेषत्वमंगत्वं लक्ष्यते येनाध्यायेन तेव क्ष्याम इति सूत्रार्थमभिप्रेत्याह। शेषत्वेति। सो
त्रातः शब्दं विह्न एवन्मूर्वोक्तरीत्या व्याख्यायार्थनिरूपणायोहेंतु हेतुमद्भावसंगतिं दर्शयति। भित्रानामिति। द्रव्यकर्मगोणेश्विति। द

भ०स०का० ध्यादिद्रव्याणांतथाकर्मणोलोकसिद्धभेदवतां। द्वितीयेऽनिरूपितभेदानां मिथोंगांगिभावेइत्यर्थः। कर्मणामेवमिथो। गां
१२ गिभावनिरूपणस्य द्वितीयाध्यायसिद्धभेदनिरूपणाधीनत्वात्सामानाधिकरण्येन संगत्युपपत्त्यापरिहरन्ति। तथापीति॥
द्रव्याद्यंगत्वनिरूपणस्यास्मिन्पक्षेऽसंगत्यापत्तिंपरिहर्तुंपक्षांतरमाह। अंशेनावेति। शेषत्वमात्रनिरूपणस्याध्यायार्थत्वे
क्रत्वादिप्रमाणादिनिरूपणस्यकरिष्यमाणस्याध्यायासंगतिंपरिहरन्नाह। तच्चानेकेनेति। ततश्चशेषत्वलक्षणप्रतिज्ञे
यैवतत्संबंधिविचारजातस्यकरिष्यमाणस्यसर्वस्यप्रतिज्ञासिद्धेस्तस्याप्यध्यायार्थत्वावतस्यासंगतिरित्यर्थः। तत्रभाष्येकःशे
2 षःकेनहेतुनाशेषःकथंचविनियुज्यतेक्रत्वादीनिचविनियोगेकारणानीतिवक्ष्यतेयांचलवबलवदता। एतन्नान्यायेन
न्यदप्युपोद्घातादिनेत्यनेकप्रकारतादर्शिता। तत्रशेषःपरार्थत्वादितिसूत्रस्त्रेपंचम्यंतेनहेतूपादानद्वारालक्षणस्योक्त
स्यशाब्दत्वप्रतीतेस्तेनैवार्थात्सिद्धस्यस्वरूपस्यार्थिकत्वमभिप्रेत्यस्वरूपकथनपरस्यापिभाष्यस्यार्थिकाभिप्रायक
तांसूचयन्लक्षणपरतयाव्याख्यानंदर्शयति। अंगत्वलक्षणमितिपिनप्रवृत्तिनिमित्तेनहेतुनाशेषपदंप्रयाजादिषु २
प्रयुज्यतेनच्छेषपदशक्यतावच्छेदकमेवेत्यभिप्रेत्यद्वितीयप्रतिज्ञापरभाष्यार्थमाह। शेषयदेति। अवघातादिकंक्र
त्वादिभिर्विनियुज्यमानंक्रन्तरूपावच्छिन्नोद्देश्यतावाधेनसर्वेषुविनियुज्यतेऽतत्तद्वाधेनेत्यर्थकतत्तापप्रतिज्ञापर

विरोध भाष्यस्यातात्पर्यार्थं दर्शयति । अंगांगितयोरिति । एतत्तात्पर्यं एतान्यदृष्ट्युपाधानातो दिनेतिभाष्यसूचितेप्रतिज्ञांतरमाह । विरोध
श्चेति । आदिपदेन विरोधैर्विचारप्रसक्तानुप्रसक्त्या करिष्यमाणा विचारस्य संगतः ।। शेषः प्रयाजादौ शेषपदवाच्यत ।
नुमाने परार्थत्वस्य पंचम्या हेतुत्वाभिधानात्तस्यैव शेषपदशक्यतावच्छेदकत्वमर्थाच्च स्वरूपपरिचायकत्वापत्त्याय
ह्वलक्षणत्वमपात्यभिप्रेत्याहापदेव वहीति । पतत्प्रकारकत्वं शेषत्वं वा दक्षिणोच्यते पञ्चपेन विना पन्नमवतिसवीजा
दिरंकुरादिः शेष इत्येवमविनाभावहेतुकं शेषत्वं परैरुच्यते तन्निराकर्तुं शेषः परार्थत्वादितिसूत्रेण पारार्थ्यरूपं शेषत्व
मुक्तं जैमिनिना तद्व्याचष्टे । तत्रेति । पश्वंगभूतानामपि प्रयाजगोदोहनादीनां पुरोडाशप्रणयनाद्युपकारकत्वेन तदंगत्वात्तेषां प
न्तरपुरुषमुपकारकत्व [illegible] रूपं तल्लक्षणं तथाग्नेयादीनां मिथो विनाभावेन परस्परमंगत्वापत्तेरविनाभावलक्षणमप्य
युक्तं किंतु पारार्थ्यमेवेत्यर्थः । ननु किमिदं परार्थत्वं नाम । यद्यदि परोद्देशप्रवृत्तकृतिसमवायित्वं तदाऽचेतनेया
गादावव्याप्तिः । यदि तूक्तकृतिसाध्यत्वं तत्तदा देशकालकर्त्रादावव्याप्तिः । एतेन परोद्देशप्रवृत्तकृतिसमवायित्वं तदा रो
ऽचेतने यागादावव्याप्तिः । यदि तूक्तकृतिसंबंधित्वं तदा निमित्तेऽतिव्याप्तिः । अतः पारार्थ्यस्यापि निर्वचनानर्हत्वात्तत
ल्लक्षणत्वसंभवतीत्यत आह । तच्चेति । तदंगत्वमिति । तदुद्देश्यपनिरूपितांगत्वमित्यर्थः । कारकत्वेन विधेयत्वं पादि

ग॰पा॰ख्या॰ ति। कर्तोकारकत्वेनहेतुनातद्विशिष्टकृतौविध्यन्वयेसत्यर्थाद्विशेषणीभूतेयागेविध्यनुप्रवेशेनविध्यन्वयाद्विहितत्वा
३११ यागेऽङ्गितिलक्षणासमन्वयइत्यर्थः। समिमाधेस्त्वगोंद्देशेनप्रयाजादीनांविधानाशंकानिराकरणापूर्वकंपारिप्लवतं
निराकरिष्यतेतेनतदनुसंधायलक्षणात्वंदर्शयति। प्रधानोद्देशेति। अव्यस्यक्रियानिर्वर्तकत्वेनगुणस्यद्रव्यपरिच्छेद
द्वयेति कत्वेनकरणत्वेनान्वयात्तत्रापितद्व्यंदर्शयति। तत्त्वंक्रमस्यापिपदार्थपरिच्छेदकत्वेनकारकस्यापिविधानात्तस्या
प्युपलक्षणं। षष्ठीति। यथाध्वर्यवमितिसमाख्याकल्प्येविधौअध्वर्योःषष्ठ्यासंबंधमात्रावगमेपितस्यकर्तृत्वेपर्यवसाने
नकर्तृत्वेनयागतत्पदार्थयोगत्वमित्यर्थः। निमित्तस्यानुष्ठापकतयोद्देश्यत्वेनान्वयान्निमित्तोद्देशप्रवृत्तकृतिकारकत्वेनविहि
तत्वस्ययागेसत्वान्निमित्तांगत्वंनिरसितुमाह। निमित्तस्येति। यथाचास्येति। अतिदेशेनप्रयाजादीनांपशुयागोद्देशप्रवृ
त्तकृतिकारकत्वेनविहितत्वेपिपशुपुरोडाशेउपकारमात्रापेक्षेपदार्थांशेऽतिदेशाकल्पनात्तदुद्देशप्रवृत्तकृतिकारकत्वे
नविधानाभावेन्नातिव्याप्तिः। एवंगोदोहनस्यप्रणयनोपकारकस्यापितदुद्देश्यककृतिकारकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः। अत्रच ३११
कृतिकारकत्वमित्येतावन्मात्रोक्तौफलस्यापिकर्मत्वसंबंधेनकृतिकारत्वात्फलांगत्वापत्तिरतःपरोद्देशप्रवृत्तेत्यर्थकंप
दुद्देशप्रवृत्तेतिकृतिविशेषणं। फलस्यचफलंप्रतिपरत्वाभावान्नोक्तदेशप्रवृत्तपुरुषकृतौकर्मतयाफलस्यविध्यन्वये

नभोर्ध्वंगत्वेपिनफलांगत्वेनप्रसक्तिः। एतदेवाभिप्रेत्योद्देश्यतापर्यवसन्नेत्याद्युक्तं। अपूर्वस्यापिफलोद्देशप्रवृत्तकृतिकारणत्वेना
न्वयोत्फलांगत्वोपपत्तिरित्यादिकौस्तुभेद्रष्टव्येविस्तरइत्यर्थः। यद्यप्यवघातादीनांव्रीह्याद्यंगत्वेव्रीह्यादीनांलोकसिद्धानामेवो
पादानान्नव्रीह्युद्देश्यप्रवृत्तिकृतिरिति। तथाप्यपूर्वसाधनत्वाकारेणतदुद्देश्यप्रवृत्तकृतिसंभवान्नकृतिः। भावनादिप्रत्तीति
कृतेःकृत्यंतराभावात्कारकस्यकारकांतराभावाद्यागस्यभावनांप्रतितस्याश्चफलंप्रतिशाब्दभावनायाश्चार्थभावनांप्रतिपश्वा
देश्चकारकंप्रतिकारकत्वस्यचक्रियांप्रत्यंगत्वव्यवहारोभाक्तइत्यर्थः। यत्तुप्रकाशकारैर्भावनायाःफलांगत्वादिस्वस्वेष्टांप्र
त्यंगं। द्रव्यदेशकालकर्त्रादेरपिकारणत्वाधिकरणत्वकर्तृत्वादिप्रवृत्तिद्वाराप्र। वर्तनयैवजन्यतइतिस्वेष्टंप्रत्यंगमि।
तिभावनायाःफलांगत्वव्यवहारोपिमुख्यइत्युक्तंतन्नाह परागादिवृत्तिनिमित्तात्वस्य प्रवृत्तिद्वाराप्रवर्तनाजन्यत्वेन
तस्याप्यंगत्वापत्तेःशाब्दभावनायाअर्थभावनांगत्वस्यैवमपिदुरुपपादत्वाद्युक्तमितिव्यक्तंकौस्तुभे। यदपिभाट्टाल
कारकृताविध्यन्वयिनांकृतोयद्विषयत्वानुपपत्तिर्यदुद्देश्यकत्वेनपरिशिष्यतेतत्तस्यांगंतन्नदर्थमित्युक्तं। तत्र। कालस
बोधक संबंधवाक्यैकवाक्यादिवृत्तिकृतिविषयत्वानुपपत्तिपरिहारस्यकर्मोद्देश्यत्वेनाप्यसंभवाद्देवकालोद्देशेनकर्मणाराधवकृ।
तिविषयत्वांगीकारेणकर्मणःकालांगत्वापत्त्याकालस्यकर्मांगत्वानापत्तेः। अस्मन्मतेतुकृतिविषयत्वरूपोपादेयत्वस्य

मानाधिकरण्येन विधेयत्वं स्योत्सर्गिकस्य संनिधानादिप्रत्यभिज्ञापकप्रमाणाभावे वा धेनोर्यागादेयत्वसमानाधिकर
४ णविधेयत्वासंभवेति अज्ञाततदधिकरणत्वज्ञापनेन विधेयत्वं नानुपपन्नं। अत्र च व्यापारभेदेन कारणांसे दृष्टान्तदूरि
तां गत्वेस्यापि प्रतिपदार्थभेदावममे न तत्तदंगत्वं प्रतिप्रयाजत्वादेरेव लक्ष्यतावच्छेदकत्वं सूचयितुं लक्षणे घतद
द्वोपादानं। कृतिकारकत्वेन विधानत्वयित्वरूपयाथार्थ्येस्य अकत्यादिप्रमाणानि विनाव कुमशक्तेत्तान्यप्यर्थादिहो
पक्षिप्तानि इति ध्येयं। आक्षेपेष्वं पवादे पुष्पास्यां लक्षणाकर्मणि। प्रयोजनं नवक्तव्यं यच्च कृत्वा प्रवर्तते इति। न्यायेन
प्रयोजनस्यावक्तव्यत्वादनुक्तिः। द्रव्यं गुणा। अरेपुष्पास्यां लत्रोक्तस्य लक्षणस्य लक्ष्यप्रदर्शनाद्वारा कः शेष इत्यपमं।
शो निरूप्यते इत्यभिप्रेत्याह। यद्यपीति। ननु लिङः फलोपहितप्रवृत्त्यनुकूलव्यापाररूपप्रवर्त्तनाभिधायित्वात्तयाच
फलोपहितप्रवृत्तेरिष्टसाधनताज्ञानं विना ऽजननात्तदाक्षेपावश्यंभावे दृष्टोद्देशेन साधूनतया विधानं संभवात्क
थंन यागादेर्लक्ष्यत्वमित्यत आह। विधेरिति। योग्यतया प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारत्वमेव लिङर्थः। न तु फलोपहितप्रवृत्त्य
नुकूलत्वं। येन प्रवृत्तिविषयस्य यागादेरिष्टोद्देश्यककृतिकारकत्वमाक्षिपेत्। काम्यकर्मणि कामनायां सत्यामपि विधि
श्रुतश्रवणोत्तरमिकदाचित्प्रवृत्त्यजननात्। अतश्च प्रवृत्तिजनने योग्यमात्रस्य विधेः स्वविषये दृष्टोद्देश्यककृतिकार ४

कत्वानाक्षेपकत्वाच्च यागादेः पारार्थ्यसिद्धिरित्यर्थः। न च स्वर्गकामपदेन स्वर्गस्योद्देश्यत्वावगमे सत्यर्थाद्यागस्य भावांशोप
निपातासंभवात्करणत्वेनैव विधानान्नानुपपत्तिरित्यत आह। स्वर्गकामेति। एवं च यागस्यैव भाव्यत्वात्स्वर्गकामस्य कर्तृत्वेता
न्वयात्फलाभावाच्च यागस्य फलांगत्वं न वा फलस्य पुरुषांगत्वं। पुरुषस्य तु कर्तृत्वेनान्वयाद्यागांगत्वमित्यभिप्रेत्योपसंहर
ति। अत इति। तदर्थ्येति। मक्षिकानिवृत्त्यर्थे धूमे मक्षिकार्थो धूम इति प्रतीतेः परार्थत्वे विद्यमानेपि मक्षिकाशेषत्वव्यवहा
राभावादुपकारकव्यावृत्तमुपकारकत्वमेव शेषत्वं तच्च यत्र प्रत्यक्षादिनावगम्यते तत्रैव संभवतीति नियागादेर्लक्ष्य
त्वमित्यर्थः। लिंगेनेति। सामर्थ्येनावघात[illegible]वदुपकारकत्वासंभवेपीत्यर्थः। श्रुतीति। व्रीहिनीति द्वितीयाश्रुतिः। तदंत
पदस्य प्रोक्षतीति पदेन समभिव्याहारो वाक्यं ताभ्यामित्यर्थः। तेषामेवेति। एवकारेण यागस्य प्रयाजादेर्वा प्रत्यक्षद्वितीयावा
क्याभ्यामुपकारकत्वादर्शनादलक्ष्यत्वं सूचितं। अत एवाह। वाक्यादिति। करणत्वबोधकतृतीयाद्यभावेन वाक्यादित्युक्तं
प्रयाजादेरंगत्वसिद्ध्यै प्रकरणस्याप्युपलक्षणं। इष्टविशेषेति। अत एवापेक्षितेष्टविशेषसमर्पकमेव स्वर्गकामपदं लक्ष
णया स्वर्गैकभाव्यपरं न कर्तृपरं। आयाततः प्रतीयमानकर्तृपरत्वं तत्पदेन समर्पणानुपपत्तेरेककर्मकत्वानुरोधादित्यर्थः।
प्रमाणसत्त्वेत्विति। यथा जातेष्टौ पूत एव स तेजस्वीत्याद्युपसंहारैकवाक्यतारूपप्रमाणसत्त्वे पुत्र इत्यर्थः। भाक्त इति। भो

अ॰पा॰आ॰ क्तुः प्रवृत्तपुरुषापिक्षयापरत्वाभावादुद्देश्यतयाऽन्वयाश्रयाणाञ्चतदुद्देशप्रवृत्तकृतिकर्मत्वस्यमुख्यांगत्वासंभवाद्गाक्त
५ इत्यर्थः। कर्तृत्वादिनेति। आदिपदेनौदुंबरीसमानाधिकरणादिषु साधनत्वेनकारकतासंग्रहः। पूर्वपक्षेपिवादरिणाद्व्याणां
शेषत्वस्यांगीकारात्पुरुषस्यद्रव्यत्वेनांगत्वेनोभयोर्विवादइतिपुरुषस्यकर्मार्थत्वादितिपुनःसूत्रपरायणंवैयर्थ्यमवि
वादमेवेत्यनेनसूचितं। प्रयोजनंपूर्वपक्षेपयाजादीनामंगत्वेप्रकरणादिप्रमाणाभावात्फलार्थिवादिकल्पस्वर्गा
दिवाफलत्वकल्पनप्राधान्यापत्तिदेशः। सिद्धांतेतुसन्निधिस्पष्टत्वान्नोक्तं। तेषां। अत्रप्राथम्याकृतिविनियो
त गायपाणिनिरूपणास्यप्रथमपादार्थत्वमभिप्रेत्य तात्पर्यविषयीभूतार्थनिरूपणायप्रथमान्तःकृति
लक्षणमाह तोजेति। अतएवप्रोक्षिताभ्यामिति। प्रोक्षितेतिनिष्ठाप्रत्ययेनकर्मत्वविशिष्टोलूखलमुशल
रूपद्रव्याभिधानेनसामान्याधान्येनतत्पुरुषपतायाश्वबोधनात्रकृत्याओसरणस्यतदंगत्वमपितुवाक्यादेव
वारणावाक्येपवचयंतेऽनुष्ठीयतेऽनेनेतिव्युत्पत्त्यापदसाधनत्वबोधनादित्यर्थः। तेरोद्देशप्रवृत्तकृतिकारकत्वरू ५
पपारार्थ्यबोधनेऽपिउद्देश्यस्यप्राधान्यात्तत्प्रतिपादकद्वितीयाकृतिकृतोपारार्थ्यव्यवस्थापनस्येपिविचारयितुंप्रथम
नक्तस्याःपारार्थ्यप्रमाणत्वमुपपादयति। तावेति। तृतीयादिविभक्तिर्येत्परास्तानतदर्थस्यकारकताप्रतिपादने

नान्यांगत्वं बोधयति। द्वितीया तु न स्वप्रकृत्यर्थस्यान्यांगत्वबोधिका किंतु स्वप्रकृत्यर्थस्योद्देश्यताबोधनद्वाराऽन्यार्थस्य विधे
यतापादनेन करणतातात्पर्येणान्यार्थस्य स्वप्रकृत्यर्थांगत्व बोधिकेति वैषम्येण तस्याः प्रमाणत्वमुपपादयति। उद्देश्य
त्वयणसतीति। नैव लक्षणेदेयमिति। ननु कृतिकारकत्वस्य प्राधान्येन वाचक इत्येतावदत्र लक्षणाकरणेपि कर्मत्व। वाचित्सा
द्वितीयायामुख्यश्रुतित्वमुपपाद्यत एव। विनियोजकताप्रकारमात्रं पूर्वोक्तवैषम्येणास्त्विति चेन्न। अंगत्वलक्षणं उद्देश्य
पदोपादानेन तदतिरिक्तत्वेनैव कृतिकारकत्वस्य विवक्षणात्तस्यास्तत्प्रमाणत्वानुपपत्तेः। अत एवांगत्वघटकीभूतेत्यपि नि
वेशितं। युक्तं चैतत्। न हि यस्य प्रोक्षणादेः करणत्वेन व्रीह्यंगत्वं बोध्यं तेन तत्प्रमाणं द्वितीया भवति। तस्याः स्वं स्वप्रकृत्यर्थस्य
स्योद्देश्यतामात्रबोधकत्वात्। अत एतदंतपदसमभिव्याहाररूपवाक्यगम्यमेव तत्रांगत्वं। द्वितीयायां तु श्रुतित्वेन पूर्वोक्तवि
नियोजकताप्रमाणपव्यवहारस्तु सत्यपि श्रुतयदसंनिधिरूपे व्राकेपेत्वेगत्वघटकीभूतोद्देश्यताकृतिकारकत्वबोधकप
दत्यनानुकूलत्वाभावसाम्यमात्रेण भाक्तः। तत्प्रयोजनं च लिंगश्रुत्याधकल्पनेन लिंगापेक्षयाप्राबल्यसिद्धिः। अत
एवास्मिन्मते इत्यश्वाभिधानीमादत्ते इत्यत्र सत्यपि वाक्यीये विनियोगे श्रुतित्वेन लिंगबाध उपपद्यते इत्याशयः। एवं प
त्रापीति। यथा प्रयाजशेषेणेत्यत्र द्वितीयातृतीयाविभक्त्योर्लक्षणया हविषामधिकरणत्वेनांगत्वं तथा प्रयाजशेषांग

त्वमभिधारणस्यतत्रेत्यर्थः। एवमितियत्तु भाट्टालंकारे शेषिशेषत्वाभिमतयोस्तत्तद्रूपेणोपस्थितयोः संबंधज्ञानं व्यवधान
६ मनपेक्ष्य षष्ठ्युद्धानेन जन्यते सा विनियोक्त्री श्रुतिरिति श्रुतिलक्षणं कृत्वा संबंधश्चांगत्वात्मना साधनत्वात्मना
संबंधात्मना वाचीयतोपतां न तद्विशेषालक्षणोऽपेक्ष्यते तेन तृतीयाषष्ठीपदश्रुत्यादीनां संग्रह इत्युक्तं। तत्रपद्य
र्थोपस्थितिविलंबकृतिव्यवधानाभावविवक्षणं तदा यागस्य स्वर्गसंबंधेऽपूर्वोपस्थितिकृतविलंबकृतव्यवधानसापे
6 क्षत्वात्तदा यागस्य स्वर्गसंबंधेऽपूर्वोपस्थितिकृतविलंबकृत। व्यवधानसापेक्षत्वान्न हि नियोजकपदश्रुतावव्याप्तिः
पदि तु शब्दांतरोपस्थितार्थप्रतीतिविलंबकृततदभावविवक्षणं तदा प्रारुणापस्यैकहायनीशब्दांतरोपस्थितगो
रूपार्थपरिच्छेदद्वारकव्यवधानापेक्षत्वात्क्रयांगत्वविनियोजकश्रुतावव्याप्तिरित्युक्तं। अत एवैतादृशव्यवधानस
त्वेपि पत्रशक्त्या कारकत्वबोधकत्वं तत्र श्रुतित्वं यत्र तु न तत्र गौणश्रुतित्वमित्वमित्यंगीकारे सौवारुणापादीनां क्र
यांगत्वमुख्यश्रुत्या यागस्य स्वर्गांगत्वं गौणश्रुत्येति पूज्यपादानामभिप्रेतमिति दिक्। तदेवं श्रुतेरितिरावंलक्षणाल
क्षितापामुख्यश्रुतेर्गौणश्रुतेश्चेत्यर्थः। तद्भूतेति। तर्कपादे वाक्यगतकारकवाचिपदार्थानां क्रियोच यस्पतद्भूता
नां क्रियायाच्चप्रस्य तद्भूताद्यर्थेन समाम्नाइति सूत्रेण प्रतिपादना च्छत्त्या क्रियानिरूपितकारकत्वस्यार्थादेवोपपत्तेः प्र ६

तिविनियोजकत्वेसिद्धइत्यर्थः।अंगांगित्वयोरिति।यद्यप्येतत्प्रत्यंगितावच्छेदकमेवविचारयिष्यतेनांगतावच्छेदकंतथा।
पिअंगितावच्छेदकेनिरूपितेतादृशोद्देश्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नोद्देश्यप्रवृत्तत्कृतिकारकत्वमेवतन्निरूपितांगतावच्छेदक
मित्यस्यार्थोत्सिद्धिमभिप्रेत्योपन्यासः।इत्यादपद इति।आदिपदेनसाक्षाद्याधर्माणांदोहनातंचनादीनांसंग्रहः।एवमन्य
त्रापीति।सोमप्रकरणागताभिषवादिधर्मेष्वपीत्यर्थः।कथंचविनियुज्यतेइतिप्रतिज्ञायाआज्यादिद्रव्यात्वन्नरूपावच्छिन्नोद्दे
शेनविनियुज्यतेइतिसिद्धांतेननिराकांक्षीकरणात्तदुपरीन्येनपूर्वपक्षेमाहातन्त्रेति।नचफलजनकतयासिद्धत्वेजात्यो
वच्छिन्नव्यक्त्यंतर्गतत्वात्तदवच्छिन्नंप्रतिचद्रव्यत्वावच्छिन्नस्यलोकतएवकारणत्वावगतेर्व्रीह्यादिद्रव्यंविनापिद्रव्यां
तरेणविजातीययागोत्पत्तिर्बाधकाभावेनावश्यमंगीकार्यत्वात्तदुत्पन्नोसुतरांतत्संस्कारापेक्षायांमानाभावेनानर्थक्यसतद
वस्थत्वादपूर्वसाधनत्वलक्षणआवश्यकीतदाचविशेषणीभूतापूर्वप्रत्यर्थोज्जनकत्वावगमात्तस्यचादृष्टरूपस्यश्र
तसंस्कारैर्विनोत्पत्तौमानाभावाद्दानर्थक्यपरिहारसंभवात्तादृशापूर्वसाधनत्वस्यप्रदेयघटकतयालक्षणायस्येरूपस
पवेधिवाज्यादिष्वपिसत्वात्सर्वांगंधर्माइत्यर्थः।नचैवमपूर्वसाधनत्वलक्षणायामपिव्रीहिजन्यत्वेनप्रत्यासत्त्याग्नेया
वांतरापूर्वसाधनत्वस्यैवलक्षणोचित्यात्तदसाधनाज्यादिष्वप्राप्तिरित्यतआह।तत्रफलेति।प्रत्यासत्तेराग्नेयवद्रा

षोमी। येंद्राग्नयोरप्यविशिष्टत्वेनतदर्थपूर्वसाधनत्वस्यापिलक्षणीयत्वव्रित्तयवृत्त्येकानुगतधर्माभावेनावांतरापूर्वसा
८ धनत्वविशेषलक्षणानुपपत्तेः फलप्रत्यासन्नत्वात्सर्वानुगतपरमापूर्वसाधनत्वेनैवलक्षणायाधर्मसांकर्यमनिवा
र्यमित्यर्थः। दीक्षणीयो~~पूर्वज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वा~~दृष्टेनविहितस्यवाङ्नियमस्यदीक्षणीयायाः ज्योतिष्टोमापूर्वसा
धनत्वाभावेमदीक्षणीयापदेनतस्यलक्षयितुमशक्यत्वाद्दीक्षणीयापदेनस्वसाध्यापूर्वसाधनत्वलक्षणयातत्तोध्य
7 ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वलक्षणायांलक्षितलक्षणापत्तेस्तदर्थत्वेनांगीकृतमपितुदीक्षणीयायावांतरापूर्वार्थत्वमेव॥
प्रकृतेतुव्रीहिजन्ययागजन्यत्वस्यपरमापूर्वेपिसत्वेनव्रीहिपदेनतल्लक्षणामात्रोपपत्तेर्नावांतरापूर्वार्थत्वमित्यभि
प्रेत्यवैषम्यमाह। अतएवेति। दृष्टार्थत्वेति। अवघातस्यअपूर्वार्थत्वेपितत्साधनव्रीहिगतदृष्टप्रयोजनद्वारैवतदर्थ
त्वमितिव्रीह्यर्थत्वेवैतुष्यरूपदृष्टार्थत्वमाद्यांशे ऽदृष्टार्थत्वमितिवैरूप्यस्यतथावैतुष्यार्थत्वेऽवघातविधेर्निय
मविधित्वमदृष्टार्थत्वेत्वपूर्वविधित्वमितिवैरूप्यस्यचापत्तेस्तत्परीहारायैकरूप्यायअपरोलाघवान्नियमविधित्वदृष्टा
र्थत्वानुरोधेनोषधवृत्त्यपूर्वसाधनत्वमेवलक्षयित्वातद्धर्मत्वमेवमुक्तमित्यर्थः। नचाविशेषप्रवृत्तविध्यनुरोधेनवै
रूप्यांगीकरणेसर्वत्रैववाऽदृष्टार्थत्वामंगीकरणं नदोषइत्यतआह। किमुतेति। प्रत्यासत्त्येति। व्रीहिपदाभिधेय

र्थस्यव्रीह्यादेस्तंडुलनिष्पत्तिद्वाराप्रथमतःपुरोडाशसंपादनेनोत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वात्तदतिक्रमेणकारणाभावाघदेव
व्रीह्यादिभिःसाध्यमपूर्वंतत्साधनत्वस्यैवव्रीहित्वसत्त्वाल्लक्ष्यत्वादित्यर्थः।यदिकथमपितत्साधनत्वलक्षणायामात्तर्थक
परिहारोनभवेत्तदाऽगत्यातद्विहायपरमापूर्वसाधनत्वंविप्रकृष्टमपिलक्ष्येतनत्वेतदस्ति।तस्याप्यनिर्ज्ञातप्रकारत्वेन
तदर्थत्वेप्यानर्थक्यपरिहारोपपत्तेरित्याह।तस्यापीति।अतएवसप्तदशारत्नित्वादिव्यतिरेकेणप्रकृतोपूपसिद्धिःपे
ष्ट्वपूर्वसिद्धिःपश्वपूर्वसिद्धिर्वाव्यवधारितातत्रतदतिक्रमेणापिपरंपरयावाजपेयापूर्वप्रयोजकत्वमिष्यतएवप्रकृते
तुतदभावात्प्रत्याहृत्याशक्यसंबंधानुरोधेनव्रीहित्वसमानाधिकरणगेयाद्युत्पत्त्यपूर्वसातसंबंधिप्रदेयघटकतंडु
लनिष्पत्तिरूपव्यापारकसाधनताश्रयत्वस्यैवलाघवाल्लक्षणेतिभावः।आंतरालिकतत्तद्व्यापारकसाधनतानिवेशे
नलक्षणाप्रकारंदर्शयति।अतइति।पिष्टरूपव्याख्यानार्थेप्रदेयप्रकृतिभूतेत्युक्तं।तस्यप्रदेयत्वेनतत्प्रकृतित्वाभा
वात्।यथैवत्ह्यामिक्षापयसोनद्रव्यांतरंकिंतुघनीभावापन्नंपयएव।यथावासक्तवएवसंसक्ताऐवसक्तुपिंडोनत्वर्थांत
रं।जलसंयोगादिकंचपिंडभावेनिमित्तकारणमात्रंतथैवजलाग्न्यादिसंयोगस्यपिंडप्रतिनिमित्तकारणत्वेपिनपि
ष्टादर्थांतरंपुरोडाशः।किंतुपिंडावस्थामात्रं।अतःसतंडुलप्रकृतिकएवेतिनपिष्टस्यव्यापारमध्येप्रवेशः।अत

एवचैते पुरोडाशस्यानापन्नेपिष्टप्रकृतित्वाभावेपितंडुलप्रकृतिकत्वादेव धर्मप्राप्त्यविघातः। एवं यत्रापि पिष्टस्येव प्र
देयता तत्र तंडुलप्रकृतिकत्वेन धर्मप्राप्तिर्दुर्निवारा। तथापि सर्वत्रानो वासो धिकरण न्यायेन सिद्धस्येव पुरोडाशादेर्ग्रहणा
प्रसक्तेः प्रयोगांतः अवरा विध्यन्यथानुपपत्त्या प्रयोगमध्ये संयाद नावश्यपाकता तत्रैव प्रकृतिद्रव्योपादानेन तन्नि
यमविधानात् ताद्दशनियम्यमानद्रव्येष्वेव धर्माणां विधानं। यत्र तु पिष्टं तंडुलादौ प्रदेयेत अयं गा प्राप्तिस्तत्र पुरोडाशादि
पर्य्वाच्यपक्कपिंडादिघटकपाकप्रयोजनकस्य तदभावे पेषणावघातोपोचिन्त्ये नानो वासो वह्निः किकस्येव पिष्टतंडु
लादेहपादानात् तंडुलेष्विव न पिष्टेपि प्रयोगमध्ये तंडुलोपादानं न वा व्रीहिप्रकृतित्वनियम इति न तद्धर्मप्राप्तिः। अत ए
व व्रीहिभिर्यजेतेति वाक्यस्य प्रदेयप्रकृतितंडुलव्यापारैद्वारैवापूर्वसाधनीभूतेन यागोद्देशेन व्रीहीणां करणत्वेन
विधानात् ताद्दशसाधनताश्रयोद्देशेनैव संस्कारविधय इत्यर्थः। इतोप्यधिकेकोस्तु भेद्रष्टव्यं। ननु तत्तद्व्यापारकसा
धनतानामाग्नेयत्वव्रीहित्वावच्छिन्नानां निवेशे सोर्यादौ तत्तद्धर्मावच्छिन्नसाधनतानामभावे कथं तद्भिन्नधर्मावच्छिन्न
साधनताश्रयेषु धर्मप्राप्तिरित्यत आह। तत्तद्व्यापारकेति। यावता विना नानर्थक्यपरिहारस्तावन्मात्रस्यागत्या प्र
वेशेपीह साधनतामात्रप्रवेशेन तत्परिहारोपपत्तौ न तदवच्छेदकानां व्रीहित्वादीनां प्रवेशो गौरवादिति प्रसंगवा

रणस्यापितावतैवसंभवादेवंवचनैर्वारेचरणीयवेषुचधर्मप्राप्तेरविकलेत्यर्थः ननुव्रीहियवयोःशब्दान्तराहुरागाद्यकारणताया
प्राकृतकार्यापत्त्यातदवच्छिन्नेषुनिवारेष्वतिदेशेनधर्मलाभेपिप्रकृतौतदभावेनकथमपितत्प्राप्तिरित्यतआह।यथाचे
तियथैवसाधनतामात्रविवक्षायानर्थक्यपरिहारेसतिनसाधनतावच्छेदकविवक्षागौरवादेवंसाधनतासामान्यवि
वक्षयापितत्परिहारोपपत्तेस्तुल्यत्वेनशक्यसंबंधविधयाप्रविष्टस्यापिनूसाधनताविशेषस्यविवक्षयालक्ष्यतावच्छे
दकेप्रवेशेगौरवादितिसाधनतासामान्याश्रयत्वविवक्षयायुक्तोपदेषुधर्मप्राप्तिर्नान्यादित्येतिकौस्तुभेविस्तरइत्यर्थः
।प्रयोजनस्यस्पष्टत्वान्नोक्तं।द्रव्यं।पूर्वाधिकरणमारभ्यत्रिष्वधिकरणेषुसंस्कारद्रव्यगुणानामुद्देश्यतावच्छेदकनिरूप
णेनविनियोगप्रकारंनिरूपयितव्योपारभ्यघटकोद्देश्यताबोधकत्वेनप्राधान्याद्द्वितीयाश्रुतिकृतविनियोगप्रकारंपूर्वा
धिकरणेनिरूप्याधुनातृतीयाश्रुतिकृतविनियोगप्रकारंद्रव्यविषयेनिरूपयितुमुदाहरतिदर्शपूर्णमासयोरिति।प्रक
रणाकसर्वयागपद्रव्यमात्रेनिवेशपूर्वपक्षसाधकतयादर्शपूर्णमासयोरित्युक्तं।इतिकरणेनप्रभृत्यर्थकेनचाग्नि
हैत्रहवणीचशूर्पंचकृष्णाजिनंचशम्याचोलूखलंचमुसलंचदृषच्चोपलाचेत्यन्तस्यसंग्रहः।स्फ्योनाडंनीत्यादीनां
विधित्वेनस्फ्यादीनामुद्धननादिषुविनियोगेपिपूर्वत्रापितिप्रसक्तलक्षणायांप्रमाणाभावाद्व्रीहिमात्रजन्यव्यापार

कसाधनतालक्षणायामपीह्यज्ञायुधवाक्यस्यतात्पर्यमाह कस्यसत्वादितिप्रसक्तलक्षणायोनवाधकमितिविशेषाशं का
१ निरासायपुनरारंभमभिप्रेत्यपूर्वपक्षमाह।दशानामपातिवैशब्दोयवद्वस्याप्यस्याप्रमाणेत्वात्कर्तव्यतावाचिपदाध्या
हारेणाविधायकत्वमभिप्रेत्यविधानादित्युक्तं।अयुधशब्दस्ययुधसाधनवाचिनोपियज्ञपदानुरोधात्साधनमात्र
परत्वलक्षणायासाधनत्वेनेत्युक्तं।स्फ्येनाद्धृतात्यादीति।आदिपदेनकपालेषुअपपत्ति।अग्निहोत्रहवण्याहवींषि
निर्वपति।शूर्पेणविविनक्ति।कृष्णाजिनमधस्तादुलूखलमवस्तृणाति।शम्यांदृषदुपदधाति।उलूखलमुसलाभ्या
मवहंति।दृषदुपलाभ्यांपिनष्टीत्यनानांसंग्रहः।इतरत्स्पष्टार्थं।इहस्फ्यादीनांसर्वार्थत्वेनिराकृतेचतुर्थेपुनस्ते
षांप्रदेपत्वमाशंक्यनिराक्रियतेइतिनविरोधः।उभयपक्षेप्येउद्वराधिकरणासिद्धार्थवादत्वंयज्ञायुधवाक्यस्याभिप्रेता
नुवादत्वोक्तिरितिध्येयं।प्रयोजनंस्पष्टत्वान्नोक्तं।।अर्थैकत्वे।पूर्वंद्रव्यविषयेविनियोगप्रकारंनिरूपयितुमुदाहरति
।ज्योतिष्टोमइति।पूर्ववत्पूर्वपक्षेसिद्धोपपयिकत्वम्।ज्योतिष्टोमइत्युक्तं।अरुणाशब्दस्यद्रव्यपरत्वेद्रव्यस्यक्रीणा। १
त्वचयोपपत्तेः पूर्वपक्षासंभवंनिरासितुंगुणवचनत्वंसाधयतितित्रैति।नत्रारुणा[illegible]मक्तिनानात्वपक्षेप्राकृत्याधि
करणान्यायेतारुणात्वजातिवचनस्तदैकपक्षे।रुणागुणवचनइत्यर्थः।ननुविशिष्टद्रव्यवचनइत्यारुणाधिक
४ प्याधुनागुणविषयेतं निरू

रणान्यायप्रवृत्तिप्रदर्शनार्थो। अत्र प्राचीनैररुणादिशब्दानां केवलं गुणवाचित्वे शुक्लो देवदत्त इतिवदरुणो घट इति सामानाधि
निरूढलक्षणया द्रव्यपरत्वमपि। अत एव गुणवचने भ्योमतुपो लुगिष्ट इति मतुब्लोपानुशासनमपि मनुलोपमजानता
मपि मनुले द्रव्यप्रतीतेर्निरूढलक्षणानात्पर्यग्राहकमेव। न चैतावता लक्षणया रूपो घट इति प्रयोगापत्तिः तत्र प्रयोगाभा
वेन सांप्रतिकलक्षणाया अनुपपत्तौ निरूढलक्षणायाः सुतरामनुपपत्तेः। तदुक्तं वार्त्तिको निरूढलक्षणाः काश्चित्सास
र्थ्याद्भिधानवत्। क्रियन्ते सांप्रतं काश्चित्काश्चिन्नैव त्वशक्तित इति। अतश्च विशिष्टद्रव्यवाचित्वेपथैव शुक्लादिपदा
नामेव तद्वाचित्वं न रूपादिशब्दानामप्रयोगादेवं गुणमात्रवाचित्वेपि नैषेवं द्रव्यलक्षणानान्यत्रेति नियमोपपत्तेर्द्रव्यैल
गुणव ५ तो ४ क्षणायासामानाधिकरण्योपपत्तिर्वा ऽतिप्रसंगः। अत एवं चनत्वेपुल्लिंगनाद्द्रव्यवचनत्वे आश्रयलिंगवचनत्वं तत्स्यर्थ न ५
कं गुणवचनानामाश्रयैलिंगवचनानि भवंतीत्यनुशासनांतरमुपपद्यते गुणवचनत्वमपि विशेषणत्वेन गुणशक्
त्वपरं द्रष्टव्यं। इत्थमरुणापदस्य द्रव्यपरत्वमुक्तमयुक्तमिति सूचयन्नस्यांगीकारे निष्प्रयोजनतां दर्शयति। ततीयर्थे
ति। अयमर्थः किं द्रव्यलक्षणाकरणात्वान्वयानुपपत्त्योत लिंगसंख्यान्वयानुपपत्त्या वा नाद्यः। जाते रिव गुणस्यापि द्र
व्यपरिच्छेदद्वारा तदुपपत्तेरनुपपत्त्यभावात्। अत एव क्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वसंप्रदानत्वस्योरनत्ववि

प्रत्ययवत्तित्वासंभवस्तत्रैव तत्तल्लक्षणाननुवृत्तौ यान्तादिस्थले द्रुतु क्रमास्त्वपधिकरणो । नांत्यः । तस्यपाशाधिकरणान्या
१० येन साधुत्वमात्रे णाणा अप्रयनिष्टत्वापादोपपत्तौ प्रातिपदिके लक्षणायां प्रमाणाभावात् । अत एव सामानाधिकरण्यसंबं
धेन नयोः करणत्वे प्रातिपदिकार्थे वाच्ये संसर्गविधया पार्ष्टिकभानेन नाद्द्रव्यबोधोपपत्तेर्नैव लक्षणायां तत्र प्र
योजनं द्वितीयांतादिस्थले तदावश्यकत्वे पाहत्तत्तौ यां तेतत्प्रयोजनाभावात् । यद्येतादृशस्थले पित लक्षणां गी
क्रियते तदा विशेष्ये द्रव्ये गुणस्यान्वयापत्त्या तद्विशिष्टद्रव्यस्य मूर्त्तेनैकहायन्यादिवत्पार्ष्टिकान्वयपलभ्याभेदसंब
10 धेन क्रयणाव निवेशोपपत्तेः प्रत्युत समस्य मानानेकपदत्वसामानाधिकरण्यपालोचनापेक्षाधिक्येन विलंबि
तत्वात्तेन द्रव्यविध्यनापत्तेर्गुणशब्दे नैव द्रव्यविध्यापत्तेः क्रयसाधनेऽत्र निवेशस्यैवोपपत्त्वावश्यं तेन पाक्रये ३म
तन्निवेशासंभवेन प्राकरणिकयोगपकारकमात्रनिवेशपूर्वेपक्षासंभवेन समाधानार्थाधिकरणारंभस्य सिद्धांते
गुणस्यैव द्रव्यपरिच्छेदद्वाराकरणत्वप्रतिपादनस्य च वैयर्थ्यापत्तिस्तथा चतुरादिशब्दानामपि संख्याविशिष्टमु १०
ख्यपरत्वापत्तौ जघन्यस्यापि मुख्यैः प्रधानत्वेन तदनुरोधस्यैवापत्तौ मुख्यत्वेन सप्तदशशरावेच्चरौ संख्यानुग्रहस्य वक्ष्य
माणस्यानापत्तिः श्वेत्यतो गुणमात्रपरत्वमेवेति । अमुत्पत्त्यापत्तेरिति । लिंगसंख्यादीनां विशेष्यकारके सामानाधिकर

एपसंबंधेनस्वाश्रयपरिच्छेदकत्वन्तित्वसंबंधेननान्वयप्रसंगव्युत्पन्नस्तत्वागेनद्रव्येऽचयांगीकारेणाद्रव्यलक्षणायांव्युत्पत्त्यंत
रकल्पनापत्तेरित्यर्थः।ननुकेवलगुणवाचित्वेकथंगुणवचनेभ्योमतुपोलुगितिगुणवचनामाश्रयात्तइत्यनुशासनद्व
यस्योपपत्तिः।तत्रगुणिनमुक्त्वागुणवाचकायेतेषामेवशुक्लादिप्रवृत्तानांगुणवचनेपदेनग्रहणेनगुणेनुरक्तिपरत्वा गु
वश्यकत्वादित्यतआह।यथाचैवमिति।आद्यानुशासनस्यपत्रलक्षणाप्रसक्तिस्तत्परत्वं।द्वितीयस्यशक्यार्थविशि
ष्टव्यक्तिविषयकलक्षणावृत्तियोग्यंयत्प्रकारतयाव्यक्त्यन्वयप्रयोजकंपदंतस्यैवगुणवचनशब्देनोपादानमितिद्वयोरनु
शासनयोरुपपत्तिः।अत्रयोग्यतामात्रविवक्षायांअजायाःशुक्लइत्यादावपिवाधापत्तिस्तस्यतदालक्षकत्वाभाव
प्रयोगस्यदृष्टवद्योग्यत्वस्यसत्वात्।अतस्तथाहत्यर्थमंत्वीअतएवतत्राश्रयगतलिंगाभावेशुक्लादयःपुंसीत्यनेन गुणे
साधुत्वार्थंपुल्लिंगमेवनियम्यते।रूपमस्तीत्यादौप्रकारतयाद्रव्यान्वयात्बोधांतत्रतादृशयोग्यतायाअभावात्।अत
श्चव्यक्तिलक्षणाभावेपियल्लिंगद्रव्यपरिच्छेदद्वारागुणस्यकरणत्वंतत्कृतस्त्रीत्वेनैवटावाद्युत्पत्तेवरूपाशब्दस्या
वगुणपरत्वमेवेतिकौस्तुभेद्रष्टव्यमित्यर्थः।एतच्चाहसौकहापनीशब्दयोःप्राधानेवैलक्षिरायनिरासतात्पर्यमात्रे
णाद्रष्टव्यं।वस्तुतस्तुपचतीत्यत्रैकत्वस्यसामानाधिकरण्यसंबंधेनभावनान्वयेसंसर्गविधयाभातत्वकर्तुःपचतीत्य

स्मादेकोनवेतिसंशयव्युदासेसिद्धधर्मिनावश्यकत्वात्पदलक्षणातत्रपूज्यपादैरुक्तं तथेहाप्यरुणपदाज्ज्ञायमानसं
११ शयव्युदासायद्रव्यलक्षणावश्यकेनानावत्तापिद्रव्यस्यकरणतयाप्रासेर्विशेषणांशस्यगुणत्वावश्यकत्वेतत्रामूर्त
त्वादिनाक्रियान्वयमापादयद्यथापूर्वपक्षस्तथैकहायन्यादिपदयोरप्यविशिष्टएवसइतिध्येयं।यत्वरुणत्वजा
तिवचनत्वेतयासहगुणेसमवायसंबंधसंभवेनलक्षणयागुणपरत्वसंभवेपिद्रव्येतदभावेव्यक्तिलक्षणानुपपत्त्या
द्रव्यपरत्वेणानुपपत्तिरितिसोमनाथीयेउक्तंतत्रमनोहरं।नीलोघटइत्यादिसामानाधिकरण्यप्रतीतौनीलपद
स्यनीलरूपाश्रयद्रव्यसंयुक्तत्वसंबंधेननीलपदेव्यक्तिलक्षणावदिहापिस्वाश्रयसमवायसंबंधेनजातिपरस्या
पिलक्षणायातदुपपत्तेःसमानत्वात्।अतएवनीलंरूपमितिप्रतीतेर्नीलत्वजातेःसमवायेनविद्यमानायाप्रवृत्ति
निमित्तत्वाश्रयणंतथैवनस्याएवजातेःपरंपरासंबंधेनघटादावप्यंगीकारेबाधकाभावेनमुख्ययैववृत्त्याप्र
योगउपपादितोनस्वत्रवादावल्यांमीमांसकमूर्धन्येन।तदाकोदोषःपरंपरासंबंधेनलक्षणाश्रयणेइति १०
दिक्।अत्रसूत्रेद्रव्यगुणयोरेककर्म्यादित्युपादानादावश्यकंपिंगाक्ष्यादिशब्दानांद्रव्यपरत्वमुपपादयितुंमत्वर्थले
नवहुव्रीहिर्द्व्याभिधानेनैवांतरालिकासंबंधमानसिद्धेर्लक्षणत्वेनतत्रशक्तिमकल्पयित्वाद्रव्यपरत्वमेवमनुप

इव बहुव्रीहिरप्याश्रीयते। तदुक्तं वार्त्तिके। सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते। न हि संबंधवाच्यत्वं संभवत्यति
गौरवादिति। तत्रापि चित्रगुरित्येवमादिषु चित्रगोशब्दयोरत्यंतव्यतिरिक्तार्थाभिधायित्वाद्देवदत्तादिपदैः सा
मानाधिकरण्यायोगात्स्वागपि देवदत्तादिपदादन्यपदार्थप्रतीतेर्वाक्यार्थत्वासंभवेनान्यपदार्थे शक्तिरेव।
लक्षणापक्षे बहुव्रीहेरस्रोशब्दस्य चैकांतरित द्रव्यलक्षकत्वाविशेषे हि किं विनिगमकं यद्बहुव्रीहेरेव द्रव्य
विधायितानारूणापदस्येति अतोन्यपदार्थशक्तिः। न चैवं पीतशब्दे तत्पुरुषाश्रयणापूर्वपक्षे बहुव्रीहावन्यप
दार्थे लक्षणापत्तिरूपणाप्रसक्तेः षष्ठीतत्पुरुषापेक्षापेक्षपादौर्वल्यासंभवेन कथं पूर्वपक्षोत्थानमिति वाच्यं ष
ष्ठीतत्पुरुषे बहुव्रीहौ चैकस्यैवोत्तरपदार्थस्य वाक्यार्थेन्वयसाम्येपि षष्ठीतत्पुरुषे एकस्यैव त्सागोव कुव्रीहौ तु
भयोरिति वैषम्येणा तदपेक्षया तस्य दौर्वल्यसिद्धेः। एतेन बहुव्रीहावन्यपदार्थस्य शक्यत्वे विधाप्रयुक्तस्य भावकृता
लाघववात्कर्मधारयत्यागेन बहुव्रीह्याश्रयणायत्निरित्यप्यपास्तं। कर्मधारये श्रुतपदार्थानां सर्वेषामेव वा
क्यार्थेन्वयाद्बहुव्रीहावेकैकस्यान्वये वैषम्यमात्रेणादौर्वल्योपपत्तेः। अतो यद्यपि चित्रा गावो यस्येति विग्रहो
लोके प्रसिद्धस्तथापि राजपुरुष इतिवदृत्ति षष्ठीतत्पुरुषे षष्ठ्यंत प्रतिपाद्ये उपसर्जनत्वस्य प्रथमांतप्रतिपाद्य।

र्थे प्रधानत्वस्यैव प्रथमान्तनिर्दिष्टानां चित्रगवीणामेव प्राधान्यापत्त्याऽन्यपदार्थद्रव्यप्राधान्यप्रतीतिभंगापत्तेश्चि
१ त्राणां गवामयमित्येव विग्रहेणान्यपदार्थशक्तिरेकहायन्यादिशब्दानां बहुव्रीहित्वाद्द्रव्यपरत्वमिति प्राचांम
तमाह। एकहायन्यादीति। कृत्तद्धितादिस्थले एकेनैवेतरस्याक्षेपसिद्धेरेवानेकशक्तिकल्पनापरिहारादप्रधा
नेनैव गुणभूतस्य लोके आक्षेपदर्शनाल्लिंगसंख्यान्वययोग्यद्रव्यस्यैव सत्त्वपदवाच्यत्वेन प्राधान्यात्तत्रैव
12 शक्तिर्न विशेषणीभूते संबंधे। तस्याक्षेपादेव भानसिद्धेः। अत एव तृतीयान्ते जातेर्द्वितीयान्तादिस्थले च व्यक्ते
श्च प्राधान्यदर्शनान्नियामकाभावे आकृत्यधिकरणन्यायप्रवृत्त्या जातेरेव वाच्यत्वं व्यक्तेराक्षेपलभ्यत्वमे
व। एवं च कृदन्तादिषु न विशेषणे शक्तिरपि तु द्रव्य एव। अत एव सर्वत्रेति वार्तिकेऽपि तादृशविषय एव वि
शेषणीभूतसंबंधादिशक्तिनिराकरणपरं स च यौगिकस्थले कृदादिवाचकान्तरसत्त्वे तद्विषयमेव
। यत्र तु न बहुव्रीह्यादौ वाचकान्तरसत्त्वं तत्र यष्टीः प्रवेशयेत्यादाविव पदद्वयस्यैव स्वार्थविशिष्टान्यपदा १
र्थेऽन्यपदार्थमात्रे वा निरूढलक्षणोपपत्तावतिरिक्तशक्तिकल्पने मानाभावः। अनन्यलभ्यस्य शब्दा
र्थत्वात्। अत एव यत्र कदाचिदपि प्रकृतिप्रत्ययादेर्लोपो यथोद्भिद्धुनेत्यादौ तत्रावशिष्टभागस्य त

त्वलक्षकत्वमिष्टमेव। न त्वतिरिक्ता शक्तिः। न च बहुव्रीहेरन्यपदार्थशक्तत्वाभावे ग्रहणाय पदाद्विशेषायत्यां सूत्रे
द्रव्यगुणयोरिति निर्देशानुपपत्तिः। अस्मन्मते निरूढलक्षणातदभावाभ्यामेव विशेषसिद्धेः। एवं च यदद्भुपेलक्षणां
गीकारादेव तत्पुरुषापेक्षया सुतरां कर्मधारयापेक्षया दौर्वल्यं सिद्धं भवति। अत एवेदं दूपीताधिकरणे पूर्वपक्षप्र
साधनाय बहुव्रीहावन्यपदार्थलक्षणापत्तिः सिद्धान्ते दर्शिता सिद्धान्तेपि च शक्त्यापरिहारमनभिधाय बहुताहुतस
मुदायवाचिमद्रं दूपीतशब्दस्य तदवयवे लक्षणापत्तिमात्रमेव पूर्वपक्षदूषणत्वेन दर्शितमिति नैयायिकादि
बहुसंमतं पक्षान्तरमाह। अन्यपदार्थ इति। यत्तु प्रकाशकारैर्बहुव्रीहावन्यपदार्थलक्षणायां पंकजादियदेषपित
दापत्तेर्योगरूढ्युच्छेदप्रसंगात्तद्दिहापि शक्तिरेवोन्युक्तं तद्दूषणाकोस्तु भद्रष्टव्यं। वस्तुतस्तु ग्रहणाय पदवदे
वैकहायन्यादिपदानामपि ग्राकृत्यधिकरणन्यायेनैकहायनादिरूपविशेषणावाचित्वमेव। तस्याप्यारुणयैव
द्रव्यपरिच्छेदद्वाराकरणत्वोपपत्तेरत एव पत्रहितीयांतादिस्थले तदसंभवस्तत्परमेव मतुलोपानुशासनवद्बहु
व्रीह्यनुशासनमिति न द्रव्ये शक्तिर्लक्षणा वा स्वीकार्या सोत्रं द्रव्यपदं च प्रामाण्यान्तरप्रमितद्रव्यपार्ष्टिकसंबंध
प्रतिपादनपरतयाप्युपपन्नमित्यभिप्रेत्य मिश्रप्रोक्तसंमतं पक्षान्तरमाह। शक्यते त्विति। प्रमाणान्तरप्रमितेति।

गवाते क्रीणानीति मंत्रलिंगावगतगोरूपद्रव्यमादायेत्यर्थः। अस्मिंश्च पक्षे ऽमूर्तत्वाविशेषात्सर्वेषामेव विचारवि
२ षयतेति भावः। एवं प्रकृतविचारोपयुक्तं प्रसाध्य शाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रतियोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वादमूर्तस्यारु
णस्य क्रयभावनान्वयायोग्यत्वात्तत्रानिवेशे वाक्यीयान्वयं बाधित्वा विहितस्तु सर्वे धर्माः स्यात्संयोगतोऽविशेषा
13 त्प्रकरणाविशेषादिति तेषामर्थाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रमेव पूर्वपक्षसूत्रत्वेनाश्रित्य प्राकरणिकं सर्वे द्रव्यार्थत्व
पूर्वपक्षं साधयितुं योग्यतया वाक्यीयद्रव्यान्वयसंभवं निरस्यति। तदिहेति। अत्राग्निहोत्रहवण्येति वाक्ये त्पुदु
ककरणीभूतस्य द्रव्यस्य स्ववाक्योपात्तनिर्वापं प्रतियोग्यतानत्र तस्या निर्वापांगत्वसंभवे पीहकारकत्वेन द्रव्ये
ऽमूर्तत्वेन क्रयभावनायां वाऽन्वयासंभवान्न तदंगत्वमपि तु श्रुतिवाक्ययोरौदासीन्ये सत्यधिकारात्स्वप्रकरणो
न ज्योतिष्टोमोपस्थितौ योग्यतया तदीयद्रव्यपरिच्छेदकत्वेन विधिवाक्यं द्रव्यवाचकपदं च प्रकल्प्य तद्विधा
नात्सर्वयोग्यकारकांगत्वमिति तकौ. बलं प्राकरणिककरणकारकांगत्वमात्रं किंतु तत्क्षाधारणेन कर्त्रादिका
रकांगत्वमपीत्यर्थः। यत्तु वार्त्तिके सिद्धरूपारुणस्य प्रकरणेनाग्रहणमाशंक्यारुणयेति तृतीयया प्राकरणिका
नि ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनानि सोमप्रभृतीन्यनूद्यारुणप्रातिपदिकार्थो विधीयते। अतेश्च पदमेवैतद्वाक्येन

वं विभज्येत। या व्यक्तिः कारणत्वेन चोदिता पूर्वं साधनं। तपत्याः थर्वोऽन्त्यमरुणत्वविशिष्टया। एवं चेदरुणाकार्यैकार
णां पद्रहायपि। यत्तु नर्यजमानादिविहितं कारकांतरं। न तस्यार्थं गुणः शेषः सर्वोर्थोप्यवधारित इत्युक्तं। तत्तृतीयया
लक्षणया द्रव्योपादाने एकहायन्या एव लक्षणापत्तेः परं परासंबंधेन स्ववाक्ये यातत्क्रयान्वयसंभवादेकप्रसरता
भंगायतेश्चापुक्तमितिव्याः क्त्वोऽस्त्वमोएतेनैकहायन्यादियदानां द्रव्यपरत्वाघोननदत्वरूद्धे क्रयेऽरुणापदत्त
स्य द्रव्यविध्यसंभव इति शास्त्रदीपिकोक्तमपास्तं। वलावलेऽस्त्यपि वस्तुतएकत्वेन विरोधाभावात्। अतः पूर्वो
करीत्यायोग्यसर्वेकारकांगत्वमित्यर्थः। न शाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रतियोग्यताज्ञानस्य कारणत्वं। तदभावेप्ययो
ग्यताऽनिश्चयाभावदशायां गृहीतपदपदार्थसंकेतस्य शाब्दबोधोदयात्। अन्यथा यागस्यापि स्वर्गान्वयशाब्द
बोधानुदयेनापूर्वकल्पनानापत्तेः। किंत्वयोग्यतानिश्चयः प्रतिबंधकस्तदभावस्य कारणत्वेन प्रकृतेपि तावन्मा
त्रेण क्रयाभावनायाममूर्तस्याप्यन्वयोपपत्तेस्तदीयद्रव्यांगत्वमेवेत्यभिप्रेत्य सिद्धांतमाह। नयोग्यतेति। पश्वा॥
द्येति। आरुणपस्य क्रियान्वयात्पूर्वं द्रव्यान्वये कारकत्वव्याघातापत्तेः प्रथमतो द्रव्यपरिच्छेदरूपव्यापारानवग
मेप्युक्तसामग्रीवशादेकहायनीक्रयसोमादिकारकांतरवदेव भावनयासंबंधेसति विशिष्टविधानेन विधे

यानेकत्वकृतवाक्यभेदपरिहारेणारुण्याक्रयस्य सोमनिरूपितकरणत्वबोधदशायां भावनाप्रत्यासन्नत्वादेक
हायनीवन्मत्वर्थलक्षणया क्रयसंबन्धेन द्रव्यसंबन्धाभावेपि गुणस्य द्रव्यपरिच्छेदरूपव्यापारमंतरेणाकरणत्वा
निर्वाहायोग्यतया तस्मिन्नवगते द्रव्यविशेषापेक्षायां सामानाधिकरण्यादेकहायनीरूपद्रव्यविशेषप्रतीति
सिद्धेः। अस्ति च द्वयोरपि द्रव्यगुणयोः परस्पराकांक्षेति परस्परसाहित्यरूपो नियमः पश्वपि केवलगुणवा ।
चित्वपक्षे भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे प्रवृत्त्यसंभवान्नैकहायनीपदसामानाधिकरण्य
14 पसंभवति तथापि मुख्यस्य तस्यासंभवे द्रव्यपरिच्छेदाद्यारुणगुणस्य करणत्वेनान्वये तस्य गुणिनिष्ठत्वावग
माद्गुणगुणिनोरभेदोपचारेण तत्संभवादुभयोरेकक्रयान्वये परस्पराकांक्षया तत्क्रमसाधनैकहायनी
रूपद्रव्यपरिच्छेदकत्वं नानुपपन्नं। अत एव पार्ष्ठिकान्वयसमर्थनानंतरमेवं च वाक्यगतमपि सामानाधि
करण्यं समर्थितं भवतीत्युक्तं वार्तिके अत एवारुणं ततया द्रव्यपदसामानाधिकरण्यमपि विशेषणत
यानत्वं गतया तत्तु विशेषणविधिकल्पनया क्रयं प्रत्येवेत्येवमेकवाक्यत्वसंभवे न वाक्यभेदमंगीकृ
त्याध्याहारादिना प्राकरणिकसर्वद्रव्यांगत्वकल्पनं युक्तं न चैतावता द्रव्योपकारितया द्रव्यांगत्वं द्रव्यस्यापि

परिच्छेदकतया गुणोपकारकत्वेन वैगुणपरीत्यस्याप्यापत्तेः॥ अतः क्रत्वाङ्गत्वाकाङ्क्षावाधेन क्रयांगत्वमेवेति भावः। ए
वं चैकहायन्या यदसामानाधिकरण्यापादेहकायनीद्रव्यपरिच्छेदद्वारनियमे सति न क्रयद्रव्यांतरेषु तस्य निवेश इत्या
ह। अत एवेति। ननु पन्ने नेक्रयैकत्वं तन्मते ऽपूर्वसाधनीभूतद्रव्यप्राप्त्यनुकूलव्यापारसाधनत्वाविशेषाद्धास
:प्रभृतिष्वपि आरुण्यप्राप्त्यापत्तिरित्याशंकां निरस्यति। नचेति। भिन्नाहीति। अजयाक्रीणातीत्यादिवाक्यवि
हितक्रयोद्देशेनारुण्यवाक्ये ऽनेकगुणविधानेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेस्तत्र विशिष्टविध्यंगीकारेण
क्रयोत्पत्तावावश्यकायां तत्रैकहायन्यवरुद्धे क्रये ज्यादिनिवेशायोगाद्गुणाद्यवरुद्धं भिन्नाः क्रयाः ननु भ
ट्टसोमेश्वरोक्तरीत्यैकः क्रय इति तत्तद्व्यापारकसाधनताभेदान्नैकहायनीधर्मप्राप्तिरित्यर्थः। उत्पत्त्युत्पत्त्र
शिष्टानामपि गुणानामेकविक्रेत्रा नतिवशुल्कसमुच्चयोपपत्तौ विरोधाभावान्न भेदक त्वेतेति तदुक्तोपपत्ति
माशंक्य निराकरोति। नचेति। अन्यथेति विकृतदक्षिणाभिः प्राकृतदक्षिणानां प्रसंगवाधोवस्ये तेन तत्राश्व
त्विगानतिवशात्समुच्चयोपपत्तौ तदनुपपत्त्यापत्तिरित्यर्थः। म च गुणाक्रयभेदेऽपि द्रव्याणां धर्मिग्राहक
प्रमाणेन स्वस्वभेदेक्रपेऽन्यवस्थ्या निवेशोप्यारुण्यस्याविरुद्धधर्मान्तरवदुक्तप्रयोजकसत्वाद्द्रव्यांतरे निवे

शो नियार्थेइत्याशंक्य परिहरति । न चक्रमभेदेपीति । अविरुद्धधर्मांतराणां तु वाक्यांतरीयत्वादवांतरप्रकरणेन
सर्वक्रयांगत्वमिति विशेषद्रष्टव्यर्थः । ननु सर्वक्रयद्रव्यस्यानायत्रे त्रिवत्से एकहायनीरूपद्वाराभावादारु
णप्राप्त्यनापत्तिः प्रकृतावेकहायनीद्वारकत्वस्य विवक्षितत्वान्न हि तत्रैकहायन्युद्देश्यपायेन तत्स्वरूपमा
नर्थक्यमियान विवक्षेतातत्तीययाक्रयंप्रति अंगत्वेन तस्याद्वारमात्रत्वान्न हि द्वारस्वरूपे आनर्थक्यं
द्वाराभावे उद्देश्यसद्भावमात्रेण धर्मप्राप्तौ कृष्णलेष्ववघातापत्तिरित्यत आह । यथा चैवमिति । अयम
र्थः । द्वारभूताया अप्येकहायन्या नैकहायनीत्वेन द्वारताऽदृष्टार्थतापत्तेः किंतु क्रियासाधनद्रव्यत्वेनैव
। अत एव पुरोडाशाभावेपि यागांगभूतव्रीहीणां चरुप्रकृतित्वसिद्धिः । किंचाद्वारस्याप्यारुणस्य न तत्वे
नावच्छेदकताऽपि तु प्रकृतक्रियासाधनगुणत्वेन । अत एव श्वेतादिगुणांतरसाध्यक्रयस्यालेप्यकहा
यनीपरिच्छेदकत्वाविरोधस्तत्र किमु वक्तव्यं द्वारस्य न तत्वेव द्वारत्वेति युक्ता तत्र धर्मप्राप्तिरिति कौस्तुभे
द्रष्टव्यमिति । प्रयोजनस्पष्टत्वान्नोक्तं । एकत्वमुक्तं । एवं तावत्त्रिभिरंशैः क्रमेण क्रियाद्रव्यगुणानां
श्रुत्या विनियोगप्रकारे निरूपिते श्रुतिहेतुकसंस्कारचिंतात्वासाम्यात्तेषामर्थाधिकरणानंतरं कर्तुमु

क्तामप्यग्निमचिंतामग्निमचिंतायाविशेषचिंतात्वेनसामान्यापेक्षत्वात्सामान्यचिंतानंतरमेवविशेषचिंतायुक्ते
त्यभिप्रायेणोपेक्ष्यावसरसत्वादधुनाकरणोचितमभिसंधायाग्निमचिंताविषयवाक्यमुदाहरति।ज्योतिष्टो
मेति।उभयत्रादियदाभ्यामग्निहोत्रप्रकरणागतस्याग्नेस्तत्प्रणान्यपचितोनीत्यस्यपुरोडाशैकपालस्यसर्वा
णाहंवाषिनश्येपुरित्यादिद्विवचनबहुवचनांतपदसमर्पितोद्देश्यघटितवाक्यानामपिसंग्रहः सूचित
:।यत्तुवार्तिकेप्रयाजशेषेणाहविष्यभिघारयतीत्येतदुदाहृत्यतच्चतुर्थेऽभिघारणस्यप्रयाजशेषप्रतिप
त्त्यर्थतायावक्ष्यमाणत्वात्प्रयाजशेषस्योद्देश्यत्वेनहविषामनुद्देश्यत्वादयुक्तमिवतथापिमतभेदेनतदुपा
दानप्रकारस्तत्रैवोपपादयिष्यतेग्रहंसमार्ष्टीत्यस्मात्पूर्वेदशायविचारानुपयोगाद्युपेक्षितस्यापिदशाप
वित्रशब्दस्यवासःकंबलोवार्थस्तात्रज्ञेयः।अत्रग्रहशब्देनकर्मव्युत्पत्त्यासोमरसाभिधानाद्ग्रहणकालेव
हिर्लग्नविप्रुषांप्रोछनरूपःसंमार्गःतत्संस्कारइतिन्यायसुधाकारः।उत्तराधिकरणभाष्यस्वरसादधिर
धिकरणव्युत्पत्त्यातदाधारपात्रपरत्वेनतत्संस्कारइतिपार्थसारथ्यनुसारिणःप्रकाशकाराः।उद्देश्यतावच्छे
दकतेति।संमार्गविनियोगःसिद्धोपिकिमेकत्वादिविशिष्टउतग्रहमात्रेवेतिविशेषतोविनियोगप्रका
रेणेतिभाष्येधृतस्यापिप्रस्तुतवि ५

रोवक्तव्यस्तत्र यद्यथापूर्वं साधनत्वेनैवहूपेसो विनियोगस्तथापि तद्व्यक्षरणोपयोगि शाक्यसंवंधघटकता: घटकता
मात्रमेवोद्देश्यतावच्छेदकतदनवच्छेदकाद्वारेणाचिंत्यतेइत्यर्थः। वेदेवक्त्राभावाद्वचने घानि घ्रारूपतयाप्रमा
णीभूतवेदप्रमितस्य त्यागायोगाच्चिकीर्षा चिकीर्षारूपतया वा विवक्षाविवक्षयोरसंभवात्मतीत्यप्रतीतिरूपत
यानदभ्युपगमे श्रूतस्यैकत्वादेः प्रतीतत्वोप्रतीतत्वेन त्यागायोगादसंभवं निरस्यितुं विवक्षाविवक्षासंभवहेतु
मन्वयव्यतिरेकाभ्यां सूचयितुं च विध्यन्वयासंभवादित्युक्तं। तत्तश्चानुष्ठानानुष्ठानरूपफलहेतुकविधित्सिता
विधित्सितापरपर्यायो विधिसंस्पर्शोसंस्पर्शो चैवेह विवक्षिताविवक्षितपदाभ्यां विवक्षितौ कृत्वा विचार इत्यर्थः
। तत्र ग्रहमानित्यदिकस्यग्रहत्वमर्थो वचनस्यैकत्वं द्वितीयाः कर्मत्वं च। तत्र कर्मत्वे जातेः साक्षादन्वयायोगा
16 त्पूर्वोक्तरीत्या व्यक्तिलक्षणाया आवश्यकत्वेन तस्याः कर्मत्वेनोद्देश्यत्वेपि स्वत्वसमाख्यासहकृतपदश्रुत्यै
कत्वस्य ग्रहव्यक्तावन्वयादेकत्वविशिष्टस्य यशोः करणत्ववदेकत्वविशिष्टस्यैव ग्रहादेः कर्मत्वेऽन्वयाद्य
था ग्रहत्वानवच्छिन्नेन संमार्गस्तथैकत्वानवच्छिन्नेपि न सः। यद्यपि समानाभिधानश्रुत्यैकत्वस्य कर्म
त्वान्वयसंभवस्तथापि तत्रायोग्यत्वादनन्वये प्रातिपदिकार्थेनान्वयुक्तोन्वयः। न चाकारकविशेषणस्य

विध्यन्वयासंभवः। लोहितोष्णीषादिवदस्यापि तदन्वयोपपत्तेः। एवं यत्रापि यस्योभयमित्यादौ संख्यावाचकपदांत
रश्रवणं तत्रापि क्रियान्वयात्पूर्वं वैसामानाधिकरण्यापादुपपदार्थे एवान्वया द्विशिष्टस्योद्देश्यत्वोपपत्तिरित्यभिप्रे
त्य पूर्वपक्षमाह। पश्वैकत्वावदिति। विध्यन्वयाभावान्नैकत्वं विवक्षितं। विध्यन्वयो हि किमुद्देश्यत्वेनाथवा गुण
त्वेन। तत्राद्ये विशिष्टोद्देशेनोत स्वतंत्रोद्देशेन वा। ततावदाद्यः। क्रियान्वयात्पूर्वं वैशिष्ट्यस्यात्वाभावाद्विशि
ष्टोद्देशोसंभवे पियत्र सर्वे स्मैवेत्यत्र प्रातिपदिकादेव साहित्यप्रतीतिस्तत्र साहित्यावच्छिन्नस्यैकपदोपादानाव ग
त परस्परवैशिष्ट्यसंभवाद विवक्षानार्येति रत एव द्विवचनादिप्रतीतसाहित्यस्य प्रत्ययार्थे ऽन्वयादिप्रतीतसा
हित्यस्य प्रत्यर्थे ऽन्वयादविवक्षायामपि न दोष इत्यत आह। तवमिति। प्रातिपदिकेन स्ववाच्य। वोधजननोत्तरं ल
सा क्षणया साहित्यप्रतीतेर्युगपद्बोधानुपपत्तेः पश्चात्प्रतीयमानस्यासमस्त प्रातिपदिकार्थत्वात्त्व धानाच यस्याभ्यर्हि
तत्वाच्च शक्यार्थवत्कारकेण्वान्वयाव्युत्पत्तेः प्रातिपदिकार्थे वैशिष्ट्यायोगेन विशिष्टोद्देशोसंभवइत्ति कोस्तु
मेस्य ष्टमित्यर्थः। द्वितीयमाशंकते। अथेति। संमार्गस्येति। ग्रहत्वलक्षितव्यक्तेरिवैकत्वलक्षितव्यक्तेरपि
कर्मत्वेन भावनान्वये संमार्गस्यापि पार्ष्णिकविनियोगविधिद्वयकल्पनेनोद्देश्यद्वयसंबंधो नानुपपन्न इत्यर्थः

।न काचित्क्षतिरिति।विधेयानेकत्वे हि विधिफलस्याज्ञातज्ञापनस्यैकविषयत्वस्वभावभंगापत्तेर्युक्तो विधिवा
क्यभेदः।उद्देश्यानेकत्वे तु श्रुतभावनायां तेषामन्वयाद्धि विध्येकविशिष्टभावनाविधायित्वेनानेकविधा
यित्वाभावादर्थैकैश्च विधिभिरेकक्रियोद्देशेनानेकविशेषणविधिवदनेकोद्देशेनैकं संमार्गे विषयानेक
17 विधिकल्पनसंभवाद्वाक्यभेदप्रसक्तेर्न काचित्क्षतिरित्यर्थः।संस्कार्यत्वोपपत्तेरिति तत्र चानोद्देश्यतावच्छेद
कावच्छिन्नात्वरूपेण विनियोगस्य संस्कार्यताप्रयोजकत्वमपि तु तत्समानाधिकरणधर्मावच्छेदादिनापीत्य
र्थः।वशीकाराभावादिति।क्रियायां हि गुणत्वेनान्वये तदीयाकांक्षया संबंधाद्यथापेक्षमत्योन्यनियमः सिध्यति
।प्रकृते तु क्रियाया एवोद्देश्यं प्रति गुणत्वादुद्देश्ययोश्च स्वतः प्रधानत्वेन परस्पराकांक्षाभावात्क्रियायाश्च त
दनुरोधवृत्तित्वात्कथं परस्परं योग्यहत्वावच्छिन्नः सत्वैकत्वावच्छिन्नः।गुणानुरोधेनेति भिन्नविधिविधेय
चतुर्थीकरणरूपगुणावृत्त्यनुरोधेनेत्यर्थः।समाधत्ते।भावनायाइति।घटपटं च करोतीत्यादौ चकारं विनाघ
टपटयोरुभयोः कर्मत्वेन करोत्यर्थेऽन्वयादर्शनात्करोतेरेककर्मत्वनियमेन तत्पर्याय भावनायाश्च
पि तन्नियमात्कर्मद्वये सति भावनाप्रतिपादकप्रतिपादकप्रत्ययावृत्तेर्वाक्यभेद इत्यर्थः।ननु किमिदमे

ककर्मत्वं। न। तावदेककर्मकत्वमेककर्मत्वाश्रयत्वं वा। सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ घटानानयेत्यादौ तदनापत्तेः। तत्र पु
त्रादिवृत्तिकर्मत्वानां कर्मत्वाश्रयपुत्रादीनां च भेदात्। नाप्येककर्मत्वावच्छेदकत्वं। सर्वेभ्य इत्यत्रैव पशुत्वपु
त्रत्वादीनां भेदेनैककर्मत्वानापत्तेरित्यत आह। एककर्मकत्वं चेति। एकबोधविषयेति धर्मविशेषणं। एके
नैवेति। एकेनैव सर्वपदेन न तेन तेन रूपेण। तत्र युक्तिभिः सर्वेषां फलानां युगपद्बोधादित्यर्थः। पर्याप्तिपदकृत्यं।
त्विति। अध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छत इत्यत्राध्वर्युयजमानत्वयोः कर्मत्वाधिकरणतावच्छेदकयोरेकविषयत्वा बोध
भावाद्द्विकर्मत्वप्राप्तावपि द्वंद्वोत्तरविभक्त्या देवतात्वादेरिव कर्मत्वादेरपि व्यासज्यवृत्तित्वावसायान्नत्वर्यो
त्यधिकरणतावच्छेदकयोरेकबोधविषयत्वाभावाद्द्विकर्मत्वप्राप्तावपि द्वंद्वोत्तरविभक्त्या देवतात्वादेरिवक
र्मत्वादेरपि व्यासज्यवृत्तित्वावसाहित्यविवक्षापक्षापक्षे दैवादन्यतरपदार्थबाधेऽन्यतरस्य वाप्यमानाप
त्तिः साहित्यविशिष्टयोरुद्देश्यत्वेप्यपूर्वसाधनत्वलक्षणायां प्रत्येकवृत्त्यपूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणीयत्वे
न तदनापत्तेः। न हि तयोरेककार्यजनकत्वमस्ति। अतः प्रत्येकवृत्तितयावगतेनैव रूपेण लक्षणान्न दोषः
इति कौस्तुभे द्रष्टव्यमित्यर्थः। यावज्जीवाधिकरणेति। निमित्तयोर्भेदेनानुष्ठापकतया भेदेन भाव्याक्षेपक

त्वात्तदाक्षिप्तभाव्यरूपानेककर्मत्वप्रसंगस्यतुल्यत्वमित्यर्थः।यावज्जीवाधिकरणेतिनिमित्तयोर्भेदेनानुसं
पकत्वात्तदाक्षिप्तभाव्यरूपानेककर्मत्वप्रसंगस्यतुल्यत्वमित्यर्थः।नचनिमित्त×पकतयाभेदेनभाव्याक्षे×१
18 हूयस्याव्येसहितयोरेवनिमित्तत्वांगीकारेणनफलहूयाक्षेपकत्वमित्यतआह।यथाचेति।साहित्यस्यापियेस
कोटिप्रविष्टत्वेनपूर्ववदेवनिमित्तविशेषणत्वानुपपत्तावर्थात्स्वातंत्र्येणनिमित्तत्वापत्तौभेदेनैवकर्माक्षे
पकत्वात्तत्वसक्केर्यस्योभयमित्यादानुभयात्मेहविराजेश्चपृथक्निमित्तत्वाश्रयणेस्यादेववाक्यभेदइति
कौस्तुभेस्पष्टमित्यर्थः।अतएवंनयत्रफलहूयाक्षेपकत्वप्रसंगास्तत्रभाव्यस्यैकत्वान्निमित्तस्यचनिमित्ति।
त्वेनैवाचयात्रवाक्यभेदः।पञ्चाप्यमावास्यायामपराह्णेइत्यादौकालद्वयस्योद्देश्यत्वेपिकर्मनानात्वानाक्षेप
कत्वात्रवाक्यभेदइत्याह।अतएवेति।यथाचफलादीत्ययंग्रंथोव्याख्यातचरः।तृतीयंपक्षमाशंकते।नचे
ति।स्वर्गस्यैवेति।मंत्रेणहिप्रकरणोपागहदर्शपूर्णमासापूर्वप्रत्युपकार्यत्वंकेनचिद्द्वारेणेतिनिश्चितेयदे
वदर्शपूर्णमासापूर्वेउपयुज्यतेतदेवद्वारंभवतिनदेवद्वारंभवति॥नहिफलंतदपूर्वतज्जनककर्म
णोवोपयुक्तंअतस्तदभावेपियथादर्शपूर्णमाससंबंधितामात्रेणस्वर्गस्यद्वारत्वंभवतितद्देकत्वस्य

संमार्गभावनायां करणत्वेनान्वयेऽनंगभूतस्यापि ग्रहस्य संमार्गसंवंधितामार्गसंवंधिता(मा)र्गसंवंधित्वमात्रेण
द्वारेतोपपत्तेस्तत्संवंधिग्रहपरिच्छेदकतत्त्वीकारादेकत्वेन ग्रहं संमृज्यादित्यन्वयोपपत्तिरित्यर्थः। तथात्वे इति
। द्वितीययातंत्रेणाभिधानेपि कर्मत्वपर्याप्त्यधिकरणतावच्छेदकस्य धर्मस्यैकत्वग्रहत्वादेरेकबोधविषयता
भावेनैककर्मत्वभंगापत्त्या वाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः। अनुवाद इति। जात्यभिप्रायेण प्रत्येकैकत्वमादाय वा
प्राप्तत्वेन शक्यार्थानुवादपश्वैकत्वादेस्तु करणत्वेऽन्वितस्य तद्द्वारा क्रियासंवंधेन विध्यन्वये वाक्यभेदादि
दोषानापत्तेर्युक्ताविवक्षेति। वैषम्यमित्यर्थः। ननु अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यत्र संस्कार्यविशेषणस्या
ष्टवर्षत्वादेरविवक्षापत्तौ अनियतवर्षस्याप्युपनयनापत्तिरिति शंकां निरासायाह। यथोचैवमिति। य
द्यप्यष्टवर्षत्वमुद्देश्यविशेषणं तथापि तस्योपयोगापेक्षया सोऽधीयेतेत्येवं विपरिणतेन तमध्यापयीतेति
विधिना विनियोगकल्पने तच्छब्देन परामृष्टस्य वि– शिष्टस्योपादेयत्वेन तद्विवक्षोपपत्तेः। यद्यपि प्रथम
तः संस्कारान्वये तदविवक्षायां पश्चात्तन विनियोगविधावपि तच्छब्देनाविवक्षितविशेषणस्यैव पराम
र्शोपत्तिथापि प्राथमिकसंस्कारान्वये प्यष्टवर्षत्वस्य ग्रहैकत्ववन्नित्यप्राप्त्यभावेनानुवादायोगादधर्मं

तर्वेदीति वद्बुक्षणाया विशिष्टोद्देशासंभवेन विवक्षोपपत्तेः। यत्र हि ग्रहमित्यादौ द्वयोरपि प्राप्तिसंभवः। एकव
चनस्येव बहुत्वादिलक्षणार्थाया श्रन्यायादिरूपं नियामकमस्ति तत्र नोभयत्र लक्षणया विशिष्टोद्देशः। प्रकृते तु
द्वयोरप्यप्राप्तत्वात्तदंगीकारेण काचित्क्षतिरिति कोस्तु भेदुपपादितमित्यर्थः (एवमग्नेस्तृणान्यपपादितमि
त्यर्थः) एवमग्नेस्तृणान्यपचिनोतीत्यत्र यद्यप्यग्नेषष्ठ्यात्तृणद्वारा ऽपच्चपेगुणाभावः प्रतीयते तथापि संबं
धसामान्यस्य विशेषतो जिज्ञासायां विशेषांतरायोगानां गांगित्वलक्षणान्वय विशिषेष्ठिनिष्ठत्वावसायालौ
गकौंगीत्यपेक्षायां चाग्नेः प्रयोजनवत्वेनांगित्वावसायादुपयोक्ष्यमाणसंस्कारस्य गरीयस्त्वात्तस्यापि तृणा
19 संस्पर्शनिमित्तीत्यमानो ल्मुकवह्निः पातपरिहारार्थे तया दृष्टार्थतालाभात्स्वस्वामिविषयायाश्च षष्ठ्याः स्वा
मिनि प्रयोगदर्शनेन प्राधान्यार्थत्वावसायादग्नेः प्राधान्यावगतेरुद्देश्यत्वान्नद्विशेषणीकृत्वा विवक्षोप
पत्तिः। ततश्चाग्निसंस्कारत्वाद्यस्याग्नेरग्नेहोमे उपयोगस्तस्यैवायं तृणविभागरूपायचयसंस्कारविधि
रिति नसम्प्यावसथ्ययोस्तृणापचयः परिस्तरणं तु अग्न्यान्यरिस्तृणातीत्यविशेषश्रवणात्तयोर्भवत्येव।
अस्तु वानयोरपि सः। यद्यपीयं पंचमी भवेत्तथापि मध्यात्पूर्वार्धाच्चयद्यतीति वदग्नेः प्रयोजनवत्वात्तक्ष

णयाप्राधान्यपरे तिनदोष इति वार्त्तिककारः । अस्मिंश्च पक्षे ऽपचयस्य दृष्टार्थतालाभाय पयचितैस्तृणैरेव पुनः पुनः प
रिस्तरणमुक्तमापस्तंवसूत्रे । पूज्यपादैस्तु द्वितीयपात् तृणानां प्राधान्यावगतेो विनियोगभंगप्रमाणाभावत्तृणप्रतिप
त्तित्वमेवा अन्यथा तृणगतवहुत्वविवक्षापत्तेः कपिंजलाधिकरणन्यायेन त्रयाणामेव तृणानामपच्चपायत्तेर
। वशिष्टतृणसंसर्गेनिमित्तो त्पत्स्यमानो ल्पुकवर्हिः पातस्यापरिहार्यत्तयाग्रे स्तृणापचयसंस्कार्यत्वानुपपत्तेः ।
अतो वहुत्वाविवक्षायास्तृणसंस्कार्यत्वं विनाडुरूपपादत्वान्परिस्तरणोपयुक्ततृणप्रतिपत्तिकर्मत्वमेवापच्चय
स्य युक्तं । न च तवाप्येऽकस्यैवाग्रेस्तृणापच्चयापत्तिः पंचस्पापादनत्वेन गुणत्वेपि प्रतिपाद्यतृणानुरोधेन प्रत्येकैक
त्वानुवादावगतेर्विवक्षाप्रसंगात् । अतः प्रतिपत्तित्वमेवेत्युक्तं कोस्तुभे । यत्वस्मिन्पक्षे पूर्वप्रयोगार्थाग्निपरिस्तर
णोपयुक्तानामपि तृणानां प्रयोगांतरकालीनापच्चपेना प्रतियादनात्प्रतिपत्तित्वायोग इति न्यायसुधाकृतोक्तं । तदु
पस्थापयतृणान्पयचितेनो नीत्यापस्तंवसूत्रे ऽन्युयस्यायनसमानकर्तृत्वानुरोधेन यजमानकर्तृकोपस्थानोत्तर
कालीनापचयस्य तत्तत्प्रयोगांततत्वप्राप्तेस्तस्य प्रयोगांतरकालीनत्वोक्तेरसुक्तत्वादयुक्तमित्युपेक्षितं पूज्य
पादैः । अत एव प्रतिपत्या तृणानामग्रेऽनुपयुक्तत्वादुत्तरप्रयोगेष्वन्यैरन्यैरेव तृणैः परिस्तरणमुक्तं धू । तै

स्वाम्यादिभिरित्यलं विस्तरेण। यथा चावानवाक्ये ऽग्निसाहित्यविवक्षा तथाकोस्तु भेदद्वये प्रयोजनं स्पष्टत्वान्नो
क्तं॥ ॥संस्काराद्वा॥ ॥स्पष्टार्थमेतत्॥ ॥आनर्थक्यात्॥ ॥अत्र षष्ठप्राचीनमते मुख्यशक्तित्वात्त्व
20 मतेर्गौणत्वाद्गौणमुख्यसाधारणशक्तिविनियोगोपयोगि चिंतनात्पादाध्यायसंगती स्पष्टं त्वादप्रदर्श्य वाज
पेयप्रकरणगतविषयप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वपक्षमाह। सप्तदशेति। अनंतरसंगतिस्तु पूर्वत्र प्रातिपदिकार्थवि
वक्षावचनार्थस्यापि विवक्षेति चिंतिते यत्र न हि प्रातिपदिकार्थद्वयं तत्र कस्याविवक्षेति जिज्ञासोदये ऽवसर
सत्वादन्यतरविवक्षा ऽविवक्षे विचार्यते इत्येवमवसररूपा। यत्वत्र प्रकाशकारैः पूर्वत्र गृहेषु संमार्गो न चम
सेष्वित्युक्ते सप्तदशारत्नित्वं षोडशिपात्रे निविशते यूपे वेति चिंतायाः प्रासंगिकत्वे न्यायसुधाकारोक्तं मु
ख्यसाक्षात्संगतिसंभवे प्रसंगसंगत्यभिधानस्यायुक्तत्वात् तद्रूप्यसाक्षात्संगत्युपपादनं कृतं। संस्कारद्रव्यगु
णेषु विधिप्रत्यंतरंगबहिरंगभावाक्रमेण यथासंयोगं व्यवस्थोक्तौ एकत्वादेरारुण्याधिकरणोक्तक्रियाच्च
यत्तदीयद्रव्यनिवेशापवादद्वारा संस्कारे यथासंयोगं व्यवस्था व्यवस्थाविशेषचिंतामधिकरणद्वयेन कृत्वा
द्रव्यविशेषचिंतासंभवाद्गुणो सप्तदशारत्नित्वे आरुण्याधिकरणन्यायेन सामान्यतः सिद्धयोः क्रियांगत्व

तदीयद्रव्यनिवेशो योऽस्तद्विशेषचिंता किं वाजपेयांगं सप्तदशं गे षोडशियात्रे निविशते उत पशुयागांगं सप्तदशं गपू
यइतीति। तदेकहायन्यादिपदवद्बहुव्रीहित्वेन सप्तदशारत्निपवस्यद्रव्यपरत्वाद्रारूपवक्रियांगत्वापोगेनत
त्सामान्यचिंताविषयत्वासंभवादिह विशेषचिंतात्वासंभवेन साक्षात्संगत्यसंभवादयुक्तमित्युपेक्षितं पूज्यपा
दैः यथा चास्य द्रव्यपरत्वं तथा निरूपयिष्यते। अत एव प्रसंगसंगतिमिव साक्षात्संगतिमपि विहाय कौस्तुभेऽवस
रसंगतिरेव दर्शिता। तत्र पूर्वोद्देशेन सप्तदशारत्नित्वविधाने ननावद्बहुव्रीत्युपात्तान्यपदार्थत्वेन पूर्वस्योद्दे
श्यत्वसंभवः। एकप्रसरताभंगापत्तेः। नापि पूर्वपदार्थत्वेन तथात्वेऽन्यपदार्थानन्वये न समासानुपपत्तेः। अर
त्नीनां प्राप्तत्वेन विध्यनुपपत्तेश्च। अरत्न्यनुवादेन संख्याविधानेऽतिप्रसंगानिराकरणाय यूपीया च विशेष
णे भेदवाक्ये कप्रसरताभंगापत्तेश्च। अतः सप्तदशारत्निद्रव्यं स्वामित्वार्थे कषष्ठ्या प्रतिपादितप्राधान्यं वाजपेयो
द्देशेन विधीयते। एवं चाव्यवहितप्रधानान्वयषष्ठीश्रुतिकथं भवानुग्रहादिकं लभ्यते। अन्यथा दीक्षणीया
ड्रि·यमन्यायेन पश्च पूर्वार्थत्वस्य पूर्वमात्रार्थत्वस्य वा यत्स्त्वा वाजपेयानंगत्वा तद्बाधापत्तिः। किं च विशिष्टोद्देशे वा
क्यभेदापत्तेरकतराविक्षायां मुख्यत्वाद्वाजपेयपदार्थविवक्षाभंगीकृत्य पूर्वाविवक्षैव युक्ताऽन्यथा प्रकरणादे

च वाजपेयसंबंधित्वप्राप्तेर्वाजपेयपदानर्थक्यापत्तेरत एव सप्तदशारत्नित्वविशिष्टयूपस्यैव विधानं परास्तमि
त्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमुपपादयति। अव्यवहितत्वेति। द्रव्यविधानेपि लोहितोष्णीषादिवद्विधिशक्तेर्विशेषणांसं
21 क्रांत्यभिप्रायेणास्य सप्तदशारत्नित्वमित्युक्तं। वाजपेये वा धात्वर्थं तस्यांगत्वमित्याशंकां निरस्यति। तदीयेति। रसा
धारभूतस्यापि षोडशिपात्रस्य ग्रहैर्जुहोतीत्यनेन यागांतर्गतप्रक्षेपांगत्वेन वाजपेयं प्रति साक्षादंगत्वान्न द्वा
रा निवेशेत्यर्थः। अन्यगतहयाग्राणां साधारणत्वाद् साधारणेन वाजपेयसंबंधित्वेन तत्रैव निवेशं सच्चयि
तुं तदीयेत्युक्तं। ऊर्ध्वपात्रे षोडशिग्रहद्रव्येत्यर्थः। सादृश्यादिति। तस्य च पात्रस्य खादिरत्वादूर्ध्वत्वाच्च यू
पसादृश्यमादाय यूपपदं गौणमत एव ऊर्ध्वपात्रपाचकपदसामानाधिकरण्याभावेपि सप्तदशारत्नियूप
सदृशमित्येवं गौणसामानाधिकरण्यमादायोर्ध्वपात्रे विषयत्वसिद्धिरित्यर्थः। यत्तु सोमनार्थेन यूपे खा
दिरत्वस्यैवैकल्पिकत्वात्तस्यानियतोपस्थित्यभावाद्यूपपदेन नियतोपस्थितोर्ध्वत्वसादृश्यमात्रस्यैव ग्रह २१
णेन सर्वोर्ध्वपात्रमात्रे निवेशइत्युक्तं तत्प्रक्षेउपस्थितस्यापि तस्येतरनियमनार्थत्वोपपत्तेरयुक्तेः। अत ए
वैंद्राग्ने एकादशद्वादशकपालत्वयोर्विकल्पेपि द्वादशकपालत्वयोर्विकल्पेपि द्वादशकपालायां हृतो वि

कल्पितत्वाद शाकपालेंद्राग्नविकारत्वमिष्यते एवेत्युपेक्षितं पूज्यपादैः। यद्यपि द्वयोर्मध्ये जघन्यस्याविवक्षा युक्ता तथा
पि जघन्यस्यापि यूपपदस्य स्वार्थत्यागापि स्यामुख्यस्यानुवादत्वमेव युक्तमिति तदनुरोधेनाव्यवहितप्रधानाच्च
यषष्ठीश्रुति विनियोगपरित्यागमभ्यंगीकृत्य यूपोद्देशेनैव तद्विधानं। तत्र समासार्थान्यपदार्थद्वंद्व द्रव्यस्य यूपे वि
धानो संभवाद्यूपपदे यूपकार्यं लक्षणया यूपकार्ये सप्तदशारत्नि द्रव्यविधानेऽपि यद्यपि न तत्कार्ये ऽन्यदेव द्रव्यमा
पतेत्तथापि प्रकृतिप्राप्त यूपत्वाविरोधेनापि सप्तदशारत्नि द्रव्यनिवेशोपपत्ते यूपाख्य द्रव्य विधान सिद्धिरित्यभि
प प्रेत्य सिद्धांतमाह। यूपपदस्येति। रपदसामानाधिकरण्यं विनागौणत्वायोगाद्यूपपदस्य गौणताश्रूयणोनोर्ध्वपा
त्रविषयत्वे ऽन्योन्याश्रयापत्तेर्नोर्ध्वयात्रविषयत्वासिद्धिरित्यर्थः। यस्तु प्रकरणानुग्रहः सममाप्य विशिष्ट इत्याह।
यूपकार्येति। यूपस्य तत्साध्यनियोजनस्य तत्साध्यपश्चपूर्वस्य वा सप्तदशारत्नित्वं विनापि प्रकृतौ सिद्धिदर्शना
त्तत्स्वरूपेप्यानर्थक्यापत्तेर्दीर्घरणायवाद्रियमन्यायवाधेन लक्षितलक्षणया ऽधिकारस्य प्रकरणासहकृतेन
यूपपदेन वाजपेयापूर्वसंबंधित्वस्यैव लक्षणाद्वाजपेयापूर्वप्रयुक्तत्वसिद्धेर्वाजपेयस्येत्यनुवाद इत्यर्थः। एते
न वाजपेयसंबंधित्वलाभाय वाजपेयपदस्य यूपविशेषणत्वांगीकरणं भवदेवादीनां यच्च विशिष्टोद्देशे

वाक्यभेदापादनेन तद्रूपतां प्रकाशकारत्वां तदुभयमप्ययास्तं । तद्विशेषणत्वेऽप्यर्थात्षष्ठीस्थले परस्परान्वयस्याप्राचा
२२ मतेव्युत्पन्नत्वेन वाक्यभेदानापत्तेश्च एतेन पूपांगसप्तदशारत्नितां वाजपेये कथंभावाकांक्षालक्षणाप्र
करणेनाग्रहणान्न वाजपेयापूर्वप्रयुक्तत्वमपि तु वाडूत्यमन्यायेन पश्वपूर्वप्रयुक्तत्वमेवेति सोमनाथोक्त
मपास्तं । कथंभावाकांक्षालक्षणाप्रकरणाग्राह्यत्वेऽप्यानर्थक्यापत्तिसहकृतपूपपदश्रुत्येव तदंगत्वबोधनेन
22 वाजपेयापूर्वप्रयुक्तत्वस्यैवापत्तेः । ननु वाजपेयांगत्वेन पूपाप्रसिद्धेः कथं वाजपेयसंबंधित्वप्राप्त्यानुवादत्व
तत्राह । षष्ठी चेति । अत्र च प्राचांरीत्या पूपमात्रस्योद्देश्यत्वे समासार्थविधानस्य तस्मिन्नसंभवात्कार्यलक्षणायां च
लक्षणापत्तेर्नियमो न पूपत्वाविरोधेनैव द्रव्यविधानं स्यादिति क्लिष्टत्वापत्तेः द्रव्यविशेषानुपादानोपपत्ते
श्च न तदुद्देशेन द्रव्यविधिरपि तु पूपपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वमंगीकृत्य सप्तदशारत्नीपदेन विशिष्टपू
पविधिर्वाजपेयोद्देशेन । तस्य चाप्राकृतकार्यकरत्वायत्तेर्वाजपेये साधनत्वादिना निवेशायोगात्षष्ठ्याश्च परं २२
परासंबंधेऽप्युपपत्तेस्तदीपयश्चांगनियोजनद्वारेण निवेशात्कश्च न दोष इति युक्तं वक्तुमिति मम भाति । प्र
योजनं स्पष्टत्वान्नोक्तं । कर्तृगुणे ॥ आनर्थक्यापत्त्याकृतक्रियान्वयायोगेन तदंगावतारिस्थिते तद्विशेषचिंता

लेनैतराधिकरणद्वयस्यानंतरसंगतौ स्पष्टायांयद्यप्यभिक्रमणोपव्यानयोस्तदंगावतारे सत्तिसंस्कारत्वापत्तेः संमा
र्गोरव्यसंस्कारचिंतानंतरमेवेयंचिंताकर्तुमुक्तातथापि क्रियायाः साक्षात्क्रियान्वययोगाद्गुणवत्क्रियासाधनद्र
व्यद्वारक्रियान्वयेनार्थाद्द्रव्यसंस्कारत्वावगतेर्गुणचिंतानंतरमप्यसौ युक्तेति संगतिमभिप्रेत्य विषयप्रदर्शनपू
र्वकं पूर्वपक्षमाह। दर्शेति। अन्वयानुपपत्तेरिति। कारकत्वाभावादन्वयानुपपन्नेरित्यर्थः। द्रव्यपरिच्छेदद्वारा क्रियो
पाश्रयिकारकत्वेनान्वयोपपत्तिं निरस्यति। आरुणपवन्नेति। अव्ययकृतो भावे भवंतीत्यनुशासनेनाव्ययत्वा
णमुलोभावमात्रवाचित्वावगमेन समानाधिकरणकर्तृकरूपद्रव्यानुपादानाद्द्रव्यविषयनियमेचोपपत्तिभू
तस्य साध्यक्रियासंबंधस्य णमुलुक्तसमानकर्तृत्वपूर्वकालत्वान्यथानुपपत्तिसाध्यत्वेन कर्तृभूतद्रव्यान्वया
त्मागनवगतेः द्रव्यनियमोपपत्तित्वायोगाद परिच्छेदकत्वेन च क्रियाया गुणवत्क्रियासाधनद्रव्योपादानानौप
यिकत्वाद ध्वर्योरध्वस्य च द्रव्यस्य द्वारत्वेनाभिमनस्यनिक क्रियासाधारणेपैने कहायनीवद्व्यवस्थितक्रियाद्वा
रत्वायोगाच्चनवाक्यीयक्रियान्वयः आरुणपवदित्यर्थः। एतेनारुणाधिकरणेन गतार्थत्वमपि निरस्तं। ननु प्रा
करणिकसर्वहोमांगत्वेप्याराद्दुपकारकतयैवांगत्वापत्तिरित्यत आह तदीपेति। आभीक्ष्ण्ये णमुलन्वेतिस्म

तेवीप्सार्थस्यावृत्तिरूपस्याभीक्ष्ण्यस्यणमुलोपादानाद्णमुलउपकारकत्वेचतंत्रत्वादावृत्त्यनुपपत्तेःसंस्कारस्य
२२ तुकार्ययोग्यताधानार्थत्वात्प्रतिकार्यमावृत्त्युपपत्तेःकर्तृसंस्कारकत्वमेवसोपिच्चदृष्टरूपतावेत्यर्थः।अनुपा
त्तस्यापीति।णमुलोभावार्थकत्वात्समानकर्तृकयोरित्यनुशासनस्यसंसर्गानुशासनमात्रपरत्वेनणमुल
स्तद्प्रतीतिमभिप्रेत्याख्यातगम्यस्येत्युक्तं।अतएवपूर्वकालतादिसंबंधेनेत्यत्रादिपदेनसमानकर्तृत्वसं
23 बंधसंग्रहः।वाक्यीयजुहोत्यन्वयविच्छेदेनभाष्येकृतस्यपूर्वपक्षस्यानितुच्छत्वेनायुक्ततांदर्शयन्वार्तिक
कारोक्तरीत्याविचारंदर्शयति।पूर्वपक्षमाह।सत्यपीति।यद्यपिणमुलःकारकत्वानभिधायकत्वेनमु
ख्यश्रुतित्वासंभवाद्धातुसंबंधस्याप्यंगत्वरूपस्यसंसर्गविधयाभिवनषष्ठीवद्गौणश्रुतित्वस्याप्यनुपप
त्तेर्द्वारीभूतकर्त्रंगत्वस्यलिंगगम्यत्वाल्लश्रुतिविनियोगोपयोगिविचारत्वमपादार्थतयाऽयंविचारःसंगतस्त
थापिणमुलभावेवाक्येनाप्यंगत्वायोगाणमुलश्रुत्युन्नीतत्वेनश्रौतत्वोपचारात्संगतिःसत्यपीत्यपिशब्देनसूचि २२
ता।अनंतरांतुसाक्षात्प्रधानांगत्वेहोमांगत्वश्रवणेनबाधितेतत्रहिशेषचिंतादवसररूपास्पष्टेवानत्रहो ता
मांगत्वेनप्रमितपितत्त्वरूपेऽनर्थक्यप्रसक्तौप्रधानाधिकाराख्यप्रकरणेनकर्तृसंस्कारद्वारप्रधानापू

वैसंबंधिहोमत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वावगतेः। किंतुअंगप्रधानसाधारणस्यद्वारत्वेनप्रधानसंबंधित्वस्यापि
साक्षात्परंपरासाधारणरूपेणैवविवक्षितत्वात्प्रकृतसर्वहोमांगत्वमथवावाक्यसंकोचेप्रमाणाभावादंगा
धिकारस्यापिप्रधानाधिकारवत्पूर्वसाधानत्वलक्षणतात्पर्यग्राहकत्वात्प्रकृतसर्वहोमार्थत्वमित्य
भिप्रेत्यपूर्वपक्षमाह। संकोचेइति। यदिहीति। (यदिहीति) यद्यभिक्रमतीत्येवंश्रूयेतनतदावाक्यव्यापाराभा
वात्तेनप्रयाजमात्रांगत्वमेवस्यादित्यर्थः। यदिप्रधानेतिकर्तव्यताकांक्षयाप्रयाजानामंगत्वेतद्ग्रहणो
तेनकृत्स्नप्रकारभावकत्वावगतेस्तेषामितिकर्तव्यताकांक्षाकल्प्येततदाप्रथममप्रवृत्तयाप्रधानाकां
क्षयाप्रयाजानामिवाभिक्रमणस्यापिप्रधानमात्रांगत्वापत्तिः। एवंसत्यपितदाकांक्षयागृह्येततदावाध
कमाह। अनथेति। नचभावनाख्यभाव्येनोत्पद्यमानानांप्रयाजादीनामंगाकांक्षानुपजीव्य। नप्रथमप्रवृत्तेनप्र
धानकथंभावेनप्रतिबद्धेतिनतयापरस्परांगत्वं। आवश्यकक्लृप्तादित्रयविनियुक्तेनागेनचप्रतिबंधक
निरोधेसत्युज्जीवितयातयाऽभिक्रमणस्यापितत्संदेशपतितस्यग्रहणोपपत्तिरित्यतआह। वाचनिकेति।
वाचनिकांगसंबंधसिद्ध्यर्थंकल्प्यस्यप्रतिबंधकनिरोधस्यधर्मिग्राहकप्रमाणेनप्रत्येकमेवकल्प्ययितु

मुचितत्वादभिक्रमणस्यतन्निरोधकल्पने प्रमाणाभावेनानुज्जीवितया प्रयाजाकांक्षयाग्नहरणानुपपत्तिरित्य
२४ र्थः। अतिदेशेनेति दीक्षणीयावैमृधादिष्वित्यर्थः। स्वसंपादनेनेति। यागस्वरूपासंपादकद्रव्यदेवतादि
नेत्यर्थः। नह्यदिरेवेति। लोकेउत्तेजके नोत्तेजनाकरणोपि वन्हिमात्रेण दाहदर्शनात्प्रथमतृतीयक्षणेउत्ते
जकसत्वे द्वितीयक्षणेमणिमात्रेण प्रतिबंधदर्शनाच्च व्यभिचारेणानोत्तेजनं कार्यमपितूत्तेजकविर
24 हविशिष्टमणेः प्रतिबंधकत्वं तदभावश्चाग्नेः सहकारीति कल्प्यते प्रकृते त्वाघांगाकांक्षायाअभावे
प्रधानगतफलवत्वप्रतिबद्धप्रयाजाकांक्षया वाचनिकाघांगाग्नहरणादर्शनाद्व्यभिचाराभावात्प्रति
बद्धाकांक्षोत्तेजनमेवोज्जीवनापरपर्यायं कार्यं कल्प्यते। न तु तस्य तस्योत्तेजकताप्रकल्प्य तत्तदुत्तेज
ककूटाभावकूटस्य प्रतिबंधकतावच्छेदके प्रवेशे गौरवापत्तेः। अपि त्वाघोत्तेजकस्योत्तेजनजनक
स्यत्वमितिमेनच तदुत्तेजननाशास्तद्विरहविशिष्टस्यैव महाप्रकरणस्य प्रतिबंधकत्वं तदभाव २४
स्य सहकारिकारणत्वमिति कल्पनान्मध्यननांगाकांक्षाणां प्रत्येकमुत्तेजकत्वकल्पने प्रमाणाभा
वादुत्तेजिताकांक्षालक्षणावांतरप्रकरणपतितस्याभिक्रमणस्यापि तदंगत्वं। अतएवोत्तेजितां

गाधिकारस्यैवापूर्वसाधनत्वलक्षणानात्पर्यग्राहकत्वदप्रतिबद्धपरोत्पत्त्यापूर्वेप्रवृत्तेर्घानाधिकारबाधे प्र
नतस्यतद्वक्षणतात्पर्यग्राहकत्वासंभवाद्दीक्षणीयावाज्ञिःयमन्यायेनप्रयाजार्थत्वसिद्धिरित्यर्थः। अ
स्तिचात्रेति। इडाख्यतृतीयप्रयाजीनांतरं बर्हिराख्यचतुर्थप्रयाजंप्रनिडपक्षतःसकाशाज्जुहूरुपभृताज
स्यार्धसमानयतइत्यर्थः। यद्यप्यत्रप्रयाजशब्देनास्तितथाप्योपभृतीज्यस्यप्रयाजानूयाजार्थत्वात्तत्रच
प्रयाजार्थस्यैवसमानेपत्वात्प्रयाजांगकीर्तनसिद्धिरित्यविरोधः। ननुप्रयाजेषुप्रत्यक्षोतोजुहोतेरश्र
वणाच्चतुर्गृहीतंजुहोतीत्यनारभ्यवाक्येनहोमेचतुर्गृहीतस्यसाधनत्वेनविधानाद्धोमत्वाभावात्कथंत
दनुवादेनविधीयमानाभिक्रमणस्यतदंगत्वं। अतएवचतुरवत्तंजुहोतीत्यनेनप्रधानेषुचतुरव
त्तसंस्कारकतयाहोमविधानात्तदंगत्वमेवयुक्तमित्यर्थःशंकांपरिहरति। नचेति। प्रक्षेपांगकेति। विस्त
रेणचैतत्तृतीयेउपपादयिष्यते। प्रयोजनंप्रतिहोमंकर्तृसंस्कारकत्वादभिक्रमणानुष्ठानमप्रयाजवि
कृतिष्वप्यतिदेशश्चपूर्वपक्षेसिद्धांतेतुप्रयाजार्थमेवतदनतिदेशश्चेतिस्पष्टत्वान्नोक्तं॥ संदिग्धेतु॥
अत्रसामिधेन्यंगत्वपूर्वपक्षदर्शपूर्णमासांगत्वसिद्धांतोपपत्तिमूलावांतरप्रकरणसद्भावतद्धि

दोपपादकतयाविचारानुपपुक्तमपि विषयवाक्ये नसहोदाहरन्ति। दर्शपूर्णमासयोरिति। सिद्धांतकोटिहेतुतया
दर्शपूर्णमासयोरित्युक्तं। वाचनिकागुणाद् इति त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामित्यादपइत्यर्थः। अंतराणू
च्यमितियक्रौंचमन्वाह तदासुरतद्यन्मंद्रंतन्मानुषंतद्यदंतरातत्सदेवमिति पूर्वेतिंद्वितक्रौंचमंद्रयोर्यअंत
रामध्यवतोमध्यमः स्वरस्तेनानूच्यमित्यर्थः। ततश्च विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र इति प्रपाठकेसमाष्टमानुवा
कयोः सामिधेनीब्राह्मणमाम्नातं। नवमेदेवेद्धो मन्विद्धो ऋषिष्टुतो विप्रानुमदितः कविशस्तोब्रह्मसंशित
इतित्यादिनिवन्मंत्राणां। दशमेकाम्यानां सामिधेनिकल्पानां। एकादशेऽउपवीतस्पतदंतरालगुणाविधि
नां च ब्राह्मणमाम्नातमित्यवांतरप्रकरणातद्विच्छेदसंशयाद्विचार इत्यर्थः। सोत्र संदिग्धपदव्याख्यार्थ
सवरूपमुपन्यसनीपमप्यवांतरप्रकरणासद्भावतद्विच्छेदसंशयं तथाकर्तसंस्कारसामान्याद्बुद्धिस्थस्यो
पवीतस्यभाष्यकारमते संनिहिताचयापवादाद्वार्तिकमतेऽवांतरप्रकरणापवादादपवादिकीमनंत
रसंगतिं चस्पष्टत्वादनुल्लिख्यात एव श्रौतविनियोगोपयोगिविचाराभावेन पादसंगत्यभावेप्यस्तिं
चाभिसंधायपूर्वपक्षमाह। तत्रोपवीतमिति। अत्रोपवीतं नाम ब्रह्मसूत्रं नवतंतुकं यज्ञोपवीता परप

योयंग्रास्यमथवावासोविन्यासोवेतिसंदेहेनिर्णीयस्तत्तीयेकरिष्यतेतद्वांतरप्रकरणादिति।नचादृष्टार्थस्याप्रो
क्षणादिसंस्कारस्यावांतरप्रकरणसद्भावेपि सामिधेनीनामग्निसमिंधनरूपदृष्टकार्यार्थत्वाद्दृष्टरूपेति।क
र्तव्यतयैवतदाकांक्षानिवृत्त्युपपत्तेरितिकर्तव्यतयाऽनपेक्षणात्तत्प्रयिवाचनिकानांवचनादेवांगत्वेऽवां
तरप्रकरणस्यैवाभावेकथंतेनतदंगत्वमितिवाच्यं।अग्निसमिंधनस्याप्यपूर्वसाधनत्वोपहितत्वेनभाव्य
त्वात्सामिधेनीनांनियमादृष्टजनकत्वाच्चावैधेतिकर्तव्यताकांक्षोपपत्तेरेवांतरप्रकरणोपपत्तिरित्यर्थ
ः।निविन्मंत्रैवेति।निविन्मंत्राणांमहाप्रकरणसहकृतलिंगेनसामिधेनीवदेवाग्निसमिंधनप्रकाशकत्वे
नाग्निसमिंधनार्थसामिधेन्यंगत्वायोगादनुपजीव्यन्यायेनव्यवधानात्सामिधेनीप्रकरणाविच्छेदोपपत्तिरि
त्यर्थः।गोदोहनादीनामिनिदर्शपूर्णमासांगप्रणयनाश्रयत्वेनप्रकरणानुवृत्तेः सत्वेनप्रकरणाविच्छेदकत्व
वदिहाप्यविच्छेदकत्वोपपत्तिरित्यर्थः।निविन्मंत्रैर्विच्छेदप्रकारांतरेणापियदिहरति।वस्तुतस्त्विति।सामिधेनी
वत्त्रिविदामप्यग्निसमिंधनप्रकाशनार्थत्वेपि सामिधेनीनामग्निसमिंधनार्थेध्मकाष्ठप्रक्षेपप्रकाशनार्थत्वात्त्रि
विदामिद्धइतिभूतनिष्ठेध्मप्रक्षेपफलाग्निसमिंधननिष्पत्तिप्रकाशनार्थत्वेत्वादग्नमइतिमंत्रस्यदर्शपूर्ण

मासफलनिष्पत्तिप्रकाशनार्थस्य दर्शपूर्णमासांगत्ववत्सामिधेनीप्रकाश्येध्मप्रक्षेपफलनिष्पत्तिप्रकाशनादनुपजीव्यमां
२६ गत्वाभावेन विछेदकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः। दर्शपूर्णमासादिफलस्यादृष्टद्वारसाध्यत्वेन श्रद्धापेक्षत्वाछ्रद्धाजननात्फल
निष्पत्तिप्रकाशनस्यांगत्वसंभवेपीहेध्मप्रक्षेपफलस्याग्नेः समिद्धत्वस्यादृष्टद्वारसाध्यत्वेन श्रद्धानपेक्षत्वात्फलनि
ष्पत्तिप्रकाशनस्यांगत्वायोगेन निवित्प्रकाश्यफलसाधनेध्मप्रक्षेपप्रकाशनार्थत्वेन सामिधेनीनामेव तदंगत्वस्य
26 निवारयितुमशक्यत्वाद्विनिगमनाविरहेणा च तैर्विछेद इति वस्तुतस्त्वित्याद्युक्तप्रकारांतररूपणांस्पष्टत्वादुपेक्ष्य
पूषानुमंत्रणमंत्रणवदविछेदकत्वमुक्तं परिहरन्निछंतमाह। निविद्भिरिति। अन्यथेति। विश्वजिदादिविध्यु
त्तरं वाचनिकदर्शांगसत्त्वेन दर्शपूर्णमासप्रकरणानुवृत्तिकल्पनया दर्शांगत्वापत्तेरित्यर्थः। प्रकरणानुवृत्ति
कल्पनेति। अत एवोत्तरांगाणां प्रकरणेन तदंगत्वायोगेऽनारभ्याधीतानां प्रकृतौ निवेश इति न्यायेपि न प्रकृतसामि
धेन्यंगत्वोपपत्तिरित्यर्थः। एतच्चोपवीतस्य संदंशपतितत्वमभ्युपेत्योक्तं वस्तुतस्तु संदंश एव नास्तीत्याह। व २६
स्तुतस्त्विति। विशिष्योपस्थित्यभावादिति। ततश्चाविछेदे सति प्रकरणानुवृत्तेरनूच्यमिति सामान्यशब्दो विशे
षपरः स्याद्विशेषपरत्वे च संदंशात्प्रकरणानुवृत्तिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेर्न विशेषपरत्वेन सामिधेन्युपस्थि

तिरित्यर्थः। आघारार्थवादत्वादिति। सामिधेन्यनुवादस्य तद्गुणविध्यर्थत्वाभावात्स्तुत्यर्थमुपादानाच्च तदाकांक्षा
नुवृत्तिकल्पनासंभव इत्यर्थः। नचैंद्रियकामाधिकरणन्यायेनैकविंशत्यादिगुणानां फलान्वयावश्यंभावे तत्र
च वाक्येनाश्रयसमर्पणे वाक्यभेदापत्तेः प्रकरणेनैवाश्रयसमर्पणं कर्तव्यमिति काम्यकल्पैः प्रकरणस्योज्जीवना
त्सामिधेन्यंगत्वं दुर्वारं। प्रकरणोज्जीवनाभावे च कथं गुणफलसंबंधसिद्धिरित्यभिप्रेत्याशंकते। नचैवमिति
। अतएवाश्रयालाभान्न गुणफलसंबंधः किंत्वनिविशमानैकविंशत्यादिगुणाद्विन्नस्यानुवचनस्यैव विधि
रिति न तदनुरोधेन प्रकरणोज्जीवनमिति परिहरति। तत्रेति संख्यायुक्तेति। अनुवाक्यासाधारणसादृश्यव्या
वृत्तये संख्यायुक्तेत्युक्तेन च पंचदशसामिधेनीरिति प्रकृतिवाक्ये प्रकरणावगतांगभावानां सामिधेनीनाम्
चांद्वितीयया सांस्कार्यत्वात्फलस्य चाष्टमेऽतिदेशनिराकरणात्कथमतिदेशः न च सामिधेनीनामुद्देश्य
त्वे तद्विशेषणपंचदशत्वाविवक्षाप्रसंगः। तस्य त्रिरभ्यासविधानसहितपाठादेव प्राप्तत्वेष्टापत्तेरित्याश
येनाशंकते। न च चर्चामिति। त्रिरभ्यासयुक्तेति त्रिः प्रथमामन्वाहेति त्रिरभ्यासविधानसहितैकादशर्चापाठादे
वेत्यर्थः। अर्थाच्चेति। अनुवचनं ह्युच्चारणं रूपं तच्चार्थप्रकाशनस्योच्चारणक्रियावच्छेदेनैवं संभवादर्थेतः

मासमित्यर्थः। विधेयत्वेनेति। सामर्थ्यपरिकल्पिताग्निसमिंधनार्थतया विधेयत्वेनेत्यर्थः। यत्वत्रप्रकारैः सामिधे
२७ नागतत्लिंगाविरोधायानुवचनफलीभूताग्निसमिंधनप्रकाशकंतया सामिधेनीनामनुवचनं प्रतिगुणा
त्वंप्रतिपादितं। तत्वमतिशादिफलार्थानुवचने ह्यार्त्थोपात्तसामिधेनीनां प्राधान्याभावापत्तेः कथंचिद्धशाद्येतोप्रति
ष्ठादिपदोहापत्तेः कास्येन नित्यस्य प्रसंगासिध्यनापत्तेश्चायुक्तमिति सूचयितुमन्यथा गुणात्वमुपपादयति
27 गुणात्वमपि चेति। न चानुवचनांतरासां दर्शपूर्णमासांगहीतानां न हि क्रतुप्रयोगापत्तिरित्यत आह। अनुश
ष्ठेन चेति। अत्र चाग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति प्रैषानंतर्यमेवानुब्रूयादित्युपसर्गस्यानोरर्थमंगीकृत्य प्रै
षस्य च क्रत्वर्थाग्निसमिंधनार्थत्वेन वहिः क्रतुप्रयोगे ऽप्राप्तेरनुवचनत्वव्याघातापत्तेर्नो वहिः क्रत्वनु
ष्ठानमिति न्यायसुधाकारः। प्रैषानंतरं नमः प्रवक्त्र इति निगदपाठात्तदनंतरं सामिधेनीनां पाठात्रिगदानां
तर्यमेनारर्थमंगीकृत्य तस्याप्यपि परम्प्रयुक्ताग्निसमिंधनार्थस्य वहिः क्रत्वप्राप्तेरनुवचनत्वव्याघापत्त्या न व २७
हिः प्रयोग इति पार्थसारथिः। एवं चान्यतरनिष्कर्षं विनापि सर्वेषां वहिः क्रत्वनुष्ठानफलसिद्धेस्तमकृत्वे
वमतभेदं सूचयितुं सामान्यतः पूर्वपदार्थानंतर्यस्योक्तत्वादित्युक्तौ वक्तव्यं तत्तु। प्रैषानंतर्यस्य प्रैषार्थे

सामर्थ्यादेवप्राप्तेरनुवचनविधिवैयर्थ्यापत्तेर्भिन्नकर्तृकयोः क्रिययोः क्रमाणापेक्षणेनानपेक्षिताविधित्वापत्तेश्चा
पेक्षितविधित्वलाभाय प्रैषानंतर्येणावाधितं ऽत्र निगदानांतर्यमेव प्रतिसववि धयाविधातुमुक्तं ॥ निगदेना
च सामिधेनीवत्त्वात्तत्रैणापि समिंधनार्थत्वेन सामिधेन्यंगत्वेनप्राप्तेरभावात्तदनुरोधेनांतःप्रयोगइति ॥ न
नुयद्यपि नमः प्रवक्र इत्यादिनिगदानंतर्यमनुवचनस्य न तथापि तस्यैव च जनाममहो त्रं जुषध्वं तदद्यवाचः
प्रथमंमशीयेत्यादिवाक्यपर्यालोचनयाकरिष्यमाणसर्वकर्मार्थत्वेनसामिधेनिमात्रार्थत्वेन वा प्रवक्रादि
प्रार्थनापरत्वावसायात्सामिधेन्यंगत्वस्यापि सत्त्वेन वहिःक्रतुप्रयोज्यत्वोपपत्तेस्तदानंतर्यसंभवत्येव । यदापि प्रै
षानंतर्ये तदापि स्वफलार्थमनुज्ञाज्ञापनरूपस्यांगस्याविकृतत्वेन प्रयोगोपपत्तेर्वहिःप्रयोगेप्याक्षेपेणोत्तदानंतर्यसं
भवाद्बहिःक्रतुप्रयोगो ऽप्रयोगो दुर्निवार इति चेन्न । अनुशब्देनोत्तरकालवाचिनांगसामिधेनीभावनायांतदंग
भूतपूर्वपदार्थोत्तरकालत्वस्य विहितत्वात्पूर्वपदार्थस्य च परप्रयुक्तस्याक्षेपमशक्यत्वेन तदुत्तरकालत्वासंभ
वात् । अतो न वहिःक्रतुप्रयोगापत्तिरिति कौस्तुभे द्रष्टव्यं यत्तु वार्तिके पृथक्प्रयोगे सत्येकविंशतिसंख्यापरि
च्छेद्यत्वेनातिदेशप्राप्तानामपि प्रवो वाजेत्यादृचामग्निसमिंधनाप्रकाशकत्वेन सामिधेनीत्वाभावापत्तेरप्र

योगमध्यस्थस्य चाग्नेर्निष्फलत्वेनासमिंधनीयत्वेनऋचामग्निसमिंधनप्रकाशकत्वानुपपत्तेः सामिधेनीनामे
२९ कविंशत्यादिसंख्यापरिच्छेदघत्ताऽतिदेशप्राप्ताविहन्यनेनेत्युक्तं । तत्सामिधेनीनामनुवचनांतरेजनकत्वमात्रार्थत्वे
वानुषंगिकाग्निसमिंधनस्यप्रयोजकत्वाकल्पनात्परप्रयुक्ताग्निसमिंधनाभावेपिप्रतिष्ठाफलकानुवचनस्यप्र
29 योजकस्यसत्वेनतत्त्यागस्त्वनुपपत्तेः कादाचित्काग्निसमिंधनार्थत्वेनापिसामिधेनीत्वाविघातान्नावहिः क्रतु
प्रयोगवाधकमित्युपेक्षितं पूज्यपादैः । एवं मंतः क्रत्वनुष्ठानस्यसाधितस्यफलमाह । विकृतेति । अतः कास्यक
त्स्यछावश्यकाश्रयत्वेर्भायनसामिधेनीप्रकरणोज्जीव नापेक्षेत्युपसंहरति । अतस्तेषपीति । तत्कर्तृसंस्कार
कतयेति । अनेनचसामिधेन्यंगत्वपक्षेतदारंभेएवकात्र्योऽवैयर्थ्यापादकतयोपवीतंपूर्वपक्षेकार्यो सिद्धांतेतुद
र्शपूर्णमासप्रयोगारंभेइति प्रयोजनंदर्शितं । गुणानां ॥ विषयवाक्यमुदाहरति । आधानेइति । यज्ञेऽवचर्यते
ऽनुष्ठीयतेऽनेनेतिव्युत्पत्त्यायज्ञानुष्ठानसाधनं यज्ञावचरशब्दस्यार्थः । अत्रन्वयेनयज्ञेननुष्ठीयतेसवारणाइत्यभे २९
दप्रतीतेर्यज्ञोद्देशेनतत्साधनपात्रपरिच्छेदद्वारावारणत्ववैकंकतत्वजात्योर्विधानेनपत्रजुह्वादेजात्यंतर
विधानंतत्रानिवेशेपिउलूखलमुसलादिषुनहिध्यविरोधः । नत्रापिनत्वेतेनजुहुयादितिवाक्यशेषभूत

क

पर्युदासवशाद्यज्ञांगप्रक्षेपाख्यहोमव्यतिरिक्तसाधनयात्रद्वाराबारणास्य तथा जुहुयाद्वैतेनेत्यधिकरणमालातिवि
तवाक्यशेषबलाद्यज्ञांगप्रक्षेपरूपहोमसाधनपात्रद्वारा वैकंकतस्य निवेशकोस्तु भेपूज्यपादाः। न्यायसुधायां तु वै
कंकतस्य सर्वयात्रकार्यार्थत्वमुक्तमिति विशेषः। प्रदेशांतरे इत्यस्य कृत्यं स्वयमेव व्यक्तीकरिष्यते। तत्रवाजपेयांगत्वे
नावगतस्य सप्तदशारत्नित्वस्य तत्रासंभवात्तदंगपश्वंगावतारेऽभिहितेनैव न्यायेनाभिक्रमणोपव्यानयोः क
र्मांगभूतकर्त्रवतारे सिद्धे तत्रैव कर्मविशेषांगकर्तृसंस्कारद्वारविशेषविचारात्पर्यवसितस्यानर्थक्यत्वदंगन्यायस्य
पवमानेष्टीनां वार्तिककारमते आधानांगत्वेपि यज्ञत्वाभावान्नाधानप्रकरणपठितानां पात्राणां तास्ववतार इत्याप
वादिकीं भाष्यकारमते तु प्रासंगिकीमनंतरसंगतिं तथा गोणाभ्यक्तिविनियोगोपयोगिविचारेण पादसंगतिं तथा सं
शयं च स्पष्टत्वादप्रदर्श्य पूर्वपक्षमेवाह। तत्रेति। यज्ञस्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तावपूर्वसाधनत्वलक्षणार्थप्रकरणानु
प्रवेशे प्रसक्ते प्रकृतापूर्वसाधनस्याधानस्य यज्ञत्वाभावादाधाने निवेशासंभवात्तस्मिन्नप्यानर्थक्यप्रसक्तौ तदंगाभू
ता तानां पवमानेष्टीनामंगत्वौणवप्रकृतापूर्वोपकारकत्वसंबंधेन यज्ञपदेनोद्दिश्यपवारणादि विधानं। यद्यपि प
वमानेष्टीनां प्रदेशांतरे पठितत्वान्न विशिष्याधिकारोस्त्युपस्थापकस्तथापि प्रधानाधिकारेणैव प्रधानां

शेषाधिते न तत्संबंधिपवमानेष्टुपस्थापनान्नानर्थक्यतदंगन्यायेन तदर्थताया विरोध इत्यर्थः॥ यदाहवनीये जु
२९ होतीत्यनारभ्याधीतवाक्येनाहवनीयस्याधिकरणत्वेन विधीनात्सप्तम्या द्वितीयार्थलक्षणायां प्रमाणाभा
वात्कथं चित्प्राधान्यकल्पनया पवमानहविषां तदंगत्वकल्पने विश्वजिदादिकत्वेन राणामपि तदंगत्वाप
त्तौ निष्फलत्वापत्तेर्यद्यपि तत्तेनागंगत्वं नासां सिध्यति। तथापि प्राधान्यप्रकरणे भाष्यकारलिखनाद्वाक्यां
तरमत्तामनुमाय तदीयसिद्धांतमुपपादयति। प्राधान्यप्रकरणेद्वित्तिते न च कल्पितेन वाक्येन नाधिकरणात
29 याहोमांगत्वा नाहवनीयविधिः॥ आहवनीयस्याप्राप्यसिद्धत्वादनन्तत्राग्नावेवास्य तामित्यत्रेव सप्तम्या
प्राधान्यपरत्वे मंगीकृत्य पूर्णाहुत्यादिहोमासाधारणेपनागत्वप्रतीति वाक्येन प्रकरणाबाधीन्नाधीनांगत्व
मित्यावधानसमप्रधानं तेषामनानर्थक्यतदंगन्यायप्रवृत्तिरित्यर्थः॥ एतेन श्रोतावधानावरुद्धेऽप्यंगत्वेन
पवमानहविषां कथं तदंगत्वपातिवेशाइत्ययास्तं आनर्थक्यप्रतिहतन्यायेनास्यापि तन्न्यायकत्वोपपत्तेः॥ सर्वे २९
प्रकृतीति। एकादशेपंचभिर्युनक्ति यां क्रोयज्ञइति यज्ञपदश्रवणादग्निं पुनर्ज्जिमशवशाद्यते नेति पुनरुक्ती
त्येतद्वाक्यविहितस्याग्नियोगस्य प्रधानमात्रार्थत्वं भाष्यकारेण सिद्धांतयिष्यते। तदनुरुध्य न्यायसुधाकृतेहा

पियज्ञायदस्य प्रधानयागमात्रवाचित्वस्य प्रसाधनात्तदभिप्रायेण प्रधानभूतसर्वप्रकृतियज्ञांगत्वमुक्त्वा यज्ञपद
स्य यजतिपर्यायस्यातिरिक्तशक्तिकल्पने प्रमाणाभावात्सर्वस्मिन्नेवेति वाक्ये एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञे ऽन्वा
यत्तेति वाक्ये ऽन्वयज्ञपदस्यैव यज्ञपदसंकोचस्यायुक्तत्वादंगप्रधानसाधारणयज्ञमात्रार्थत्वमेव युक्तमिति के ।
स्तु भोक्तरीत्या सर्वयज्ञांगत्वं वेति पक्षोत्तरमुक्तं द्रष्टव्यं । तदभावेपीति । वारणादीनां पवमानहविरंगत्वनिवारण
मात्रार्थत्वेन तत्कल्पनमयुक्तमिति कल्पनामन्तरेणापि तन्निवारणे नवक्ष्यमाणविधया ऽन्ययज्ञार्थत्वोपपत्ते
रित्यर्थः । सिद्धिरेवेति । नत्वन्यथा आहवनीयासिद्ध्वनारभ्याधीतवाक्येनाहवनीयाधिकरणत्वं प्राप्यत इति
सूचनायैवकारः । यद्यपि पवमानेष्ट्यंगभूतानां प्राकृतानां होमानामतिदेशप्राप्तमुख्याहवनीयाधिकरणक
त्वबाधेपि सति संभवे प्रकृतिदृष्टस्याधानविशेषप्रयोज्यत्वविशिष्टाग्न्यधिकरणत्वस्य बाधे प्रमाणाभावादुक्त
विधाहवनीयाधिकरणकत्वप्राप्तिः संभवति । एवमेव पवमानेष्ट्यंगभूतानां हविःश्रवणापिष्टलेपफलीक
रणहोमादीनामुक्तविधागार्हपत्यान्वाहार्यचनाधिकरणत्वप्राप्तिरुपपादनीयेति तदनुरोधेनाहवनीया
धिकरणत्वविधानावश्यकत्वाभावसूचनार्थमाधानांगभूतानामेवेत्युक्तं । एवेतेषां चा — कृतत्वादुक्त

विधयातदधिकरणत्वाप्राप्त्यर्थमिदमेव शरणीकरणीयमिति भावः। एवं च प्रकरणात्पवमाने शेनामाधांगत्वे
सिद्धेकथंतानर्थकान्तरंगन्यायावतारइत्याशंकायाः प्रधानयज्ञे चैवयज्ञपदप्रवृत्तिरंगभूतापवमानेष्टिषुयज्ञ
त्वाभावान्नातदुद्देशेन विहितवारणोदेस्तत्र निवेशइति न्यायसुधोपपादिताशयवार्त्तिककारीत्यासंभवंत
मपिपरिहारं पूर्वोपपादितकौस्तुभोक्तरीत्या ग्युक्तंमत्वोयेस्यपरिहारांतरंप्रतिजानीते। आधानांगत्वेपिवा
रणादीनामिति। सर्वयज्ञार्थत्वमेवेति। एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञेत्वापन्नेतिविहितप्रजापतिसंज्ञकसप्तद
30 शाक्षराणांयज्ञमात्रोद्देशेन विधानात्सर्वयज्ञार्थत्ववदस्यापितेनरूपेण विधानात्सर्वयज्ञार्थत्वं न तु प्रकृति
मात्रार्थत्वमित्यर्थः। एवं चानर्थकान्तरंगन्यायप्रवृत्त्या पूर्वपक्षस्यासंभवेन तत्परिहारार्थमधिकरणभे
देन सिद्धान्तकथनस्यायुक्तत्वात्प्रकरणे संनिवेशेनुत्कर्षस्य पूषानुमंत्रणमंत्रवदन्यतः सिद्धत्वेनेहतत्प्रसा
धनेवैयर्थ्यात्तत्पुनः सूत्रारंभवैयर्थ्यशंकायाः निविदांसामिधेन्यंगत्वान्नैनेः सामिधेनीप्रकरणविच्छेदइ ३०
त्याशंकोत्तरत्वेन पूर्वाधिकरणशेषतयायोजनात्सार्थकोनपरिहारमभिप्रेत्यावशिष्टंप्रयोजनमाह। प्रयोज
नमिति। पवमानहविर्ष्वर्थोनामपिपात्रासादनप्रतिपत्त्यर्थमांतं धारणानेरेवोपादानरादर्शपूर्णमासाघनुष्ठा

नसंभवेपितेषांदेवान्नाशेदर्शाद्यर्थमनियतवृत्तप्रकृतिकानामुपादानं पूर्वपक्षेसिद्धांतेतुवारणादिप्रकृतीनामेवेतिप्रयो
जनमितित्यर्थः॥ मिथश्चा। पूर्ववाक्यात्यकरणवाधेउक्तेतत्प्रसंगादापतितस्यक्रमबाधस्येहापवादादनंतरंसंगतिं
पूर्वपक्षेसमभ्याद्द्वितीयार्थेलक्षणाङ्गेणाक्षतिविनियोगोपयोगिचिंतनेनयादसंगतिसंशयंचस्पष्टत्वादनुक्त्वावि
षप्रदर्शनपूर्वकंपूर्वक्षमाह। आज्यभागक्रमेइति। अग्निर्वृत्राणिजंघनदितिप्रथमावर्तोम्यात्वांसोमासिसत्पतिरि
तिसोम्याद्द्वितीयावार्त्रघ्नाअग्निः प्रत्नेनमन्मतेत्याग्नेयीप्रथमावृधन्वतीसोमगीर्भिष्ट्वावयमितिसोम्याद्वितीयावृध
न्वतीत्येवमाग्नेयसोम्याद्वितीयावृधन्वतीत्येवमाग्नेयसोम्योराज्यभागयोर्होत्रकांडेप्रयाजमंत्रानंतरंक्रमेणचतुष्टयमनुवा
क्यात्वेनाम्नातमित्यर्थः। तत्रपूर्वयोर्वृत्रहन्पदयुक्तत्वाद्वार्त्रघ्नीतमुत्तरयोर्वृधधातुयुक्तत्वाद्वृधन्वतीत्यमितिवि
वेकः। विहृत्याक्येककर्मांतरत्वावेदकप्रमाणाभावात्तत्रैतद्वाक्ययोर्मंत्रविनियोजकत्वासंभवेप्याग्नेयादिप्रधानेषुत
दुपपत्तेर्नानयोर्व्यवस्थार्थत्वमित्यधिकाशंकोत्थानात्पौर्णमास्यधिकरणेनापौनरुक्त्यमभिप्रेत्यपूर्वपक्षमुप
पादयति। लिंगक्रमाविति। तत्राज्यभागयोः प्रतिपद्यनुष्ठानेनकालकृतव्यवस्थयाक्रमावाधायोगात्पौर्णमावास्या
कालीनप्रधानांगभूताज्यभागलक्षणयाव्यवस्थावाच्यासाचलक्षणापत्तेरेवायुक्ता। ऽतः पौर्णमास्यमावास्यायद्

योः शक्त्या निरूढलक्षणया वा आग्नेयादिपदत्वात्स्यान्यत्रापि दर्शनादिहापि समन्याप्राधान्यापरत्वं कथंचिदाश्रित्य तदं
गत्वमेव युक्तमित्यर्थः। न च वाक्येन दुर्बलक्रमबाधौचित्येपि न प्रबललिंगबाधो युक्त इत्यत आह दृष्यते चेति। वि
31 लाधिकारणावक्ष्यमाणारीत्या मतो नामंत्रस्याग्निदेवत्यत्वलिंगेन सवनीयांगत्वप्राप्तावपि यद्यप्यन्यदेवत्यः प्रभु
रित्यग्नीषोमीयांगताबोधकवाक्यब्राह्मणगतेन वक्ष्यमाणबाधवदिहाप्युपपद्यते बाध इत्यर्थः। देवतात्वाभावा
दिति। पौर्णमास्यामग्नीषोमयोर्देवतात्वेप्येकस्य सोमस्य देवतात्वाभावादित्यर्थः। न ह्यत्र पौर्णमास्यां सोमस्य देव
तात्वाभावेपि अग्निप्रकाशकसोमप्रकाशकमंत्रयोः समुच्चयमंगीकृत्याग्नीषोमदेवताप्रकाशकत्वोपपत्तेर्लिंगवि
रोधानुवाक्ययोः संभवति पुरोनुवाक्यामन्वाहेत्यत्र द्वितीयायास्तृतीयार्थे लक्षणायोयादेयानुवाक्यागतैकत्वस्य वि
वक्षितत्वात् त्रिष्वेकोनुवाक्ये भवतु इति विध्यभावादेकस्मिन्कर्मणि अनुवाक्याद्वयानुपपत्तेरिति भावः। अ
न्वेच प्रकाशकाशकारैन्यायस्तु धाकृदुपयादीनां कालकृतव्यवस्थाखंडनपूर्विकां कर्मकृतव्यवस्थां प्रदूष्य कालकृ ३१
तस्यैव शास्त्रदीपिकोक्तद्वितीयापक्षावलंबनेन समर्थिता तस्या अयुक्ततां सूचयितुं व्यवस्थाद्वयेप्यनास्थां दर्शय
ति। व्यवस्था चेति अनेकोद्देशेन विध्यभावेऽनेकस्य विधेयस्य नियमेनोद्देशप्रसंजते ऽन्यतरस्यान्यतरत्र विधि

र्थेव्यवस्थापकस्यार्थः। कर्मकृतव्यवस्थापक्षस्यानास्थायामप्यंते लिखनात्तस्यायुक्तत्वं सूचितं पौर्णमास्यधिकरणे कौ
स्तुभेऽप्येतद्दूषणमुपपादितं च मया तत्रैवेति विस्तरभयान्नेह प्रपंच्यते। यत्वत्र प्रकाशकाराणां आज्यभागयोः साक्षात्कालान्वयाभा
वात्पौर्णमास्यां काले यावाज्यभागौ तयोर्वात्रघ्न्यमावास्याकाले यावाज्यभागौ तयोर्वृधन्वत्वाविति व्यवस्थानुपपत्तेः का
लद्वाराच व्यवस्थायां यद् इक्षेति वाक्यात्पौर्णमास्यां दर्शविकृत्यनुष्ठाने वार्त्रघ्नी प्रसक्ते रमावास्यायां च पूर्णमासविकृत्यनु
ष्ठाने वृधन्वत्ती प्रसक्तेः प्रकृतिवद्भावे वैकृत्यप्रसंगाद्वार्तिके सिद्धांतकोटौ कालोक्तिः प्रधाने लक्षितं कालगतत
त्त्वपितारूपपरत्वं पौर्णमास्यमावास्यात्वरूपपरेति न्यायसुधाकृदादयादि न कालकृतव्यवस्थादूषणे वैकृतका
लस्य प्राकृतकालकार्ये विधानाद्यथैवाग्नीषोमीयेतदंगेषु च पौर्णमासीत्वेन कालविधाने न तद्विकृतौ च विहिते
ऽमावास्याकाले पौर्णमासीस्थानापन्ने प्राकृतानां पौर्णमासीकालीनांगानां संभवं ति प्राप्तिस्तथैव वार्त्रघ्न्याऽपि
नते संभवे प्राप्तिः वृधन्वत्यास्तु न तत्रोपदेशनस्तस्य प्रकृतौ कृतार्थत्वान्नाप्यतिदेशान्न तस्याग्नीषोमीयविध्यंतत्वा
भावात्। किं चाज्यभावात्। किं चाज्यभागयोः साक्षात्कालान्वयाश्रुतावप्यार्थिकाधाराधेयभावरूपसाक्षात्संबं
धसत्वात्कालान्वयोपपत्तिरिति परिहारकाराणां। तदप्युक्तं। कालकृतव्यवस्थापक्षे पौर्णमास्यमावास्याकालयो

निमित्तत्वेनाथवानन्तत्काल्लीनाज्यभागलक्षणायोद्देश्यत्वेनाचयस्यावश्यंगीकारात्तादृशविकृतौ चोभयस्यापि प्रयो
३२ जकस्याभावेन वार्त्रघ्न्यादिप्राप्तेर्द्वैरूप्यापादकत्वात्। अत एव पर्वांगेषु पौर्णमास्यादिकालस्यांगत्वेन प्राप्तिस्तत्र तद
नुष्ठापकतायां वैकृतकाले विध्यंतरेणबाधात् तदभावे प्यंगभूतेकालानुरोधेन प्रधानलोपस्यान्याय्यत्वात्तस्या
नायत्तकालांतरे प्यनुष्ठानं तेषां नासुलभं। नहि भेदेनवद्दर्शपूर्णमासाभावे भेदनहोमस्य प्राप्तिः संभवति। यद
32 पि किं चेत्याद्युक्तं तदपि प्रतिपदिक्रियमाणाज्यभागयोराश्रयिकस्यापि तदाधाराधेयभावस्यासंभवाद्युक्तं। प्र
तएवप्रधानानां प्रतिपद्यनुष्ठाने पि तदीयप्रयोगारंभद्वारा पितत्कथंचिदुपपाद्यत तदाधारत्वं संभवेदपि। नत्वि
हाज्यभागयोस्तदपि संभाव्यते। अत एवांगेषु पौर्णमासीकालत्वे साक्षादनुपपन्नं स्वप्रधानप्रयोगारंभद्वारं कर्म
वेत्ते यं। न च तादृशपौर्णमासीकालकत्वेनैव कालकृतव्यवस्थापुक्ता। तथात्वे पौर्णमासीकालीनप्रधानांगभू
ताज्यभागयोरेवोद्देश्यत्वापात्तौ कालकृतव्यवस्थाया अनुक्तिसहत्वादित्युक्तमेतत्परिहारकरणं यदपि
सोमनायोनान्यो व्यवस्थाविधित्वात्तस्य चाव्यवस्थाप्राप्तिमूलकत्वेन तदालोचने आज्यभागद्वारकत्वसिद्धेः ३२
कालोद्देशेन मंत्रविधाने लक्षणाविशिष्टोद्देश्यतां प्रसक्त्या कालकृतव्यवस्थायुक्तैवेत्युक्तं। तदप्युद्देश्यतावच्छे

दकावच्छिन्ने ऽव्यवस्थाप्राप्त्यभावेव्यवस्थाविधित्वनिर्णायस्यैवप्रथमतो ऽसंभवेनाज्यभागद्वारकत्वालाभाद्धक्षणाया
आवश्यकत्वात् पूर्वोक्तदूषणापरिहाराच्चायुक्ततरमित्युपेक्षितं पूज्यपादैरित्यलं। आनंतर्यं॥प्रधानाच ये ऽनुवाक्या
नामानर्थक्यापत्तेस्तदंगभूतयोराज्यभागयोः क्रमानुसारेणव्यवस्थोक्त्या वारणाधिकरणायोदितामर्थक्यतदंगन्या
योज्जीवनेकृतेऽत्रापि क्रमानुसारात्प्राप्तापाव्यवस्थापाऽपवादकरणादापवादिकामनंतरसंगतिं तथा द्वितीयया ह
स्तमुष्टिवाकूसंस्कारार्थत्वेनावगतानां संनिधानादुपलक्षण्यादिद्वारकत्वेनापूर्वसाधनत्वलक्षणादथवा सर्वपदा
र्थद्वारा वात्तद्धक्षणात्तत्तदंगत्वमितिविचारेणाक्ष।तिविनियोगोपयोगिश्चिंतनेन पादसंगतिं च स्पष्टत्वादनना
भिधायविषयवाक्यमुदाहरति।दर्शपूर्णमासयोरिति।हस्तप्रक्षालनरूपंहस्तावनेजनं द्वितीययामलापकर्ष
णारूपदृष्टद्वयाहस्तसंस्कारार्थसत्कार्तत्वांशेनकर्तृसंस्कारकं।यद्यपि पूर्वमेव प्रत्युद्धंतरमस्ति तथापि मस्ति त
थापि मंत्रानेकत्वेस्मृतिदार्ढ्य व छुध्यंतरस्याप्यवकाशेन कश्चन विरोधः। अत एवोयपात्पंमाणसंस्कारस्यगरी
यस्त्वात्त्रार्थक्रमेण पाठक्रमेवाधित्वा पूर्वपदार्थांगतयाप्यपेक्षितत्वेन सर्वादावनुष्ठानमित्यपि ज्ञेयं।एतेन
हस्तावनेजनस्यादृष्टविधयोपकारकत्वमुक्तं प्रकाशकाराणामपास्तं।दृष्टसंभवे तत्कल्पनस्यान्याय्यत्वात्

।उलयेति।उर्ध्वेलवनार्हं सुगंध्यादिकठिणातरणमुल्लपशब्दार्थ इति धूर्तस्वाम्यनुसारी न्यायसुधाकारः।उलया वल्व शीरमु
३३ जाग्रोक्ता इति हलायुधाउलया वल्वजा इति तु प्रकाशाकाराः।उभयथापि तेषां रेखापरत्वर्यायपराज्याकारतया वर्हि
रास्तरणात्पूर्वं वेदेः क्रियमाणमास्तरणमुलपराजिस्तरणं।मुष्टीति।यजमानकर्तृके मुष्टीकरणावाग्यमे।अदी
कर्त्रे क्षितायं यजमान इति।त्रिरूपं मुकथनमध्वर्युकर्तृकं दीक्षितावेदनं।ततश्चावनेजनादिसंस्कृतार्थवेदनं।ततश्चाव
नेजनादिसंस्कृतो नामेषामुक्तकालभाविपदार्थसाधनत्वेनिर्विवादेपि किमुत्तरे पदार्थाः अनंतरप्रठिता
एव संनिधानादुत सर्वे इति विचार इत्यर्थः।आवेदनरूपमेवेति।यद्यपि भिन्नकर्तृकत्वान्नांगांगिभावसं
भवस्तथाप्याध्वर्यवेपि यजमानस्य प्रयोजककर्तृत्वादथवा तत्फले दीक्षितत्वज्ञाने यजमाननिष्ठ तदु
पयोगकल्पनात्तत्संभव इत्यर्थः।स्वोत्तरपदार्थांगत्वमिति।एतेन हस्तावनेजनस्य मलापकर्षणार्थत्वलिं
गाद्धस्तलेपापादकपिंडकरणोत्तरपदार्थेष्वयोग्यत्वेन तत्पूर्वभाविपदार्थांगत्वमिति।एतेन हस्तावनेजन ३३
स्य मलापकर्षणार्थत्वलिंगाद्धस्तलेपापादकपिंडकरणोत्तरपदार्थेष्वयोग्यत्वेन तत्पूर्वभाविपदार्थमा
त्रांगत्वं न्यायसुधाकृदुक्तमपास्तं।हस्तावनेजनप्रागभावि मलापकर्षणापेक्षास्य पिष्टलेपसंबंधिमल

निवर्तकत्वात्कर्तुश्च सांगप्रधानार्थत्वादुपव्यानवत्सर्वार्थमित्यर्थः। यत्त्वत्र प्रकाशकारैर्हस्तावनेजनवन्मुष्टीकरणावा
ग्यमयोरपि मनःप्रणिसमाधानार्थत्वेन कर्तृसंस्कारकत्वाद्यथापूर्वावगततत्कालीनपदार्थप्रत्याकल्पनेन तत्ते पू
पयोगस्तथैव पूर्वावगतकरिष्यमाणसकलांगप्रधानप्रत्याकल्पनेन तद्द्वारोपयोग इति वाग्विसर्गांगुलिविसर्गोत्तर
कालकरिष्यमाणांगोपेतप्रधानेष्वुपयोगो न तु तत्पूर्वभाविषु वान्यथा प्रधानांगत्वाभावे प्रकरणेन विनियोगाना
पत्तेरित्युक्तं तदमुक्तमिति सूचयितुमाह। मुष्टीकरणेति। विसर्गाप्रागभाविमुष्टीकरणावाग्यमयोर्हस्तजिह्वाचापल
निवृत्तिद्वारा मनःप्रणिधानार्थयोर्योग्यतावशेन तावदवधिकपदार्थाकलनार्थप्रतीत्या तदुत्तरभाविपदार्थाक
लनस्य प्रयत्नांतरजन्यमनःप्रणिधानजन्यत्वप्रतीतेः सत्यपि कर्तृसंस्कारकत्वे योग्यतारूपलिंगाद्विसर्गपूर्वभा
विपदार्थमात्रांगत्वं न्यायसुधोक्तमेव युक्तं सत्यपि च तदुत्तरभाविप्रधानार्थत्वाभावेऽप्यानर्थक्यतदंगन्यायेनांगेष्वव
तारसिद्धेरंगार्थत्वे प्रकरणव्यापाराभावेऽपि न क्षतिरित्यर्थः। एतेन वार्तिके मुष्टीकरणादीनां सांगप्रधानार्थत्वस्य प्र
करणाच्च विनियोगस्याभिधानं प्रौढवादमात्रमिति भावः। प्रयोजनं स्वकाले विस्मृतं हस्तावनेजनतुल्यपराजिस्तर
णानंतरं पूर्वैर्वैपक्षेन कार्यं तथा गृह्ये धीये डलपराजिस्तरणस्यारादुपकारस्य लोपे हस्तावनेजनस्य लोपश्च

सिद्धांतेतुतूत्तरेषष्ठ्यंगत्वारूढमेधीयेचाज्यभागांगत्वात्कार्यमेवेतिस्पष्टत्वान्नोक्तं।शेषस्तु।पूर्वाधिकरणोक्तसर्वा
र्थत्वायवादादायवादिकीमनंतरसंगतिसंशयंचस्पष्टत्वादनुल्लिख्यविषयप्रदर्शनपूर्वकंपूर्वपक्षमाह।दर्शे
ति।वाक्यभेदापत्तेरिति।पौर्णमास्यधिकरणोक्तरीत्याऽग्निदेवतात्वस्यकारकतासंबंधेनभावनायामन्वयस्य
34 व्येऽन्वये:व्युत्पन्नाच्चयनिर्वंधनवाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः।अतोत्रद्वितीययातद्धितार्थस्योद्देश्यताप्रतीतेस्तस्य
चसर्वेनामार्थकत्वात्त्ववाक्यैयात्ताभावेप्राकरणिकपरामर्शित्वात्स्मृतहविर्मात्रोद्देशावगतेरग्निसंबंधि
त्वरूपविशेषणस्याविवक्षितत्वाद्धविष्ट्वमुद्देश्यतावच्छेदकमथवाद्रव्यसंकोचपरिहारायतद्धितस्यसंबंधसा
मान्यार्थत्वांगीकारेणाग्नेःकारकत्वाभावेनद्रव्येप्यन्वयव्युत्पत्तेर्विशेषणस्यापिविवक्षोपपत्त्याऽग्निसंबंधिहविष्ट्
वोद्देश्यतावच्छेदकंवक्तव्यं।तादृशोद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रांतत्वस्यसर्वत्राविशेषात्प्रथमेपक्षेऽग्रप्रधानसा
धारणहविर्मात्रेद्वितीयेऽग्निसंबंधिमात्राज्यसाधारण्येनचतुर्धाकरणसिद्धिरित्यभिप्रेत्यपूर्वपक्षमुपपा ३४
दयति।अपिवेति।अस्तिचेदिति।अग्निसंबंधस्यहविर्निरूपितदेवतात्वाधिष्ठानकत्वरूपस्येवाश्रयणात्तस्य
चाग्नीषोमीयैंद्राग्नादिष्वपिसत्त्वमित्यर्थः।द्रव्यपरत्वविवक्षायांप्रचुरप्रयोगादनुशासनाच्चदेवतात्वविशिष्ट

द्रव्य एव शक्तिकल्पनात् संबंधसामान्यार्थकत्वे लक्षणापत्तेस्तत्परिहारायाग्निदेवताकहविष्ट्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वां
गीकारेपिप्रकारांतरेणपूर्वपक्षसिद्धिमाह। अस्तुवेति। प्रत्येकमभिसंबंधादिति। यथैव घटपटावानयेत्यत्र कर्मत्वमुद्दे
तेविभक्तेः श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकं भवत्येवं तद्धितस्याप्यंते श्रवणात्तदर्थदेवतात्वस्यापि त्यज्यमानद्रव्योद्देशकर्मत्व
रूपस्यव्यासक्तत्वासंभवाच्चप्रत्येकमेवदेवतात्वांगीकाराद्धि देवत्वेपि तत्सद्भावाच्चतुर्धाकरणं प्राप्नोते वेत्यर्थः। अखं
डोपाधीति। नेनदंपत्योः कर्तृत्वस्येव देवतात्वस्याप्यखंडोपाधिरूपस्यव्यासक्तात्वाविरोध इत्यर्थः। घटपटाविन्यत्रतु
तयोरुद्देशात्वेन तत्साहित्यस्याविवक्षितत्वात्तत्र प्रत्येकमेव कर्मत्वं प्रयुक्तमिति वैषम्योपपादनायाह। अत एवेति। तस्ये
ति। सूक्तहविषोरिषिरिति स्मरणेन द्रव्यमात्रस्य तद्धितेनानुक्तेरित्यर्थः। नियम्यत इति। येन हविः परत्वं प्रथमत एवा
वनुध्येतेत्यर्थः। अतो देवतातद्धितस्य सतः सूक्तहविर्वाच्यत्वनियमकरणादुपजीव्यस्य प्रथमावगतस्य देवताकत्व
स्यैवापूर्वसाधनत्वलक्षकत्वोपपत्त्याप्रातीतिकोद्देश्यतावच्छेदकात्वमित्याह। अतइति। नचैवमपि वस्यमाणाशा
तपथश्रुतिमूलेनोभेवाऽविशेषादिति कात्यायनवचनेनाग्नीषोमीयेपि यितत्प्राप्तेः कथं न स्याग्नेयमात्रविषयतासि
द्धिरित्यतो नियामकमाह। तेनचेति। तं चतुर्धा कृत्वा पुरोडाशं वर्हिषदं करोतीति शतपथगतं वाक्यं तच्छ्वेदनपु

रोडाशपदामर्शेनापुरोडाशमात्रस्य चतुर्धाकरणविधायकमेवार्थतो युक्तं। एतादृशोपसंहारानंगीकारे शाखांत-
३५ रीयत्वेऽपि प्रत्यक्षवाक्यविहितस्य पुरोडाशमात्रचतुर्धाकरणस्य सर्वेषां वाधायोगाद्विकल्पापत्तिः। आग्नेयपदस्यै-
व पुरोडाशसामान्यलक्षणया तेन सहोपसंहारकल्पने शक्यतानवच्छिन्नपदार्थलक्षणापत्तिश्च। अतः पुरो-
डाशपदस्यैव शक्यतावच्छेदकावच्छिन्नाग्नेयमात्रपरत्वलक्षणायोपसंहारः। अत एवोक्तं सामान्यविधिरस्प-
ष्टः संक्रियेत विशेषत इति। अ। तश्च सामान्यशास्त्रस्य प्रथमप्रवृत्तिकत्वाभावात्फलतः परिसंख्यावांतरभेद-
35 स्तन्मात्रे संकोचरूपोपसंहारः सामान्यवाक्यस्येति श्रुतेरप्याग्नेयमात्रविषयत्वात्कात्यायनवचने हेतूपन्यासा-
द्प्रामाण्यमित्यर्थः। न च शातपथवाक्ये चतुर्धाकरणोत्तरकालत्वविशिष्टवर्हिषत्करणभावनायाभसां-
गत्वेन विधानाक्रमविशेषणतयानूद्यमानस्य चतुर्धाकरणस्य विध्यभावे कथं तस्य तद्विषये सामान्यविधित्व-
मिति वाच्यं। शाखांतरीयत्वेन तच्छाखायामप्रतीत्यभ्युदयशिरस्कत्वफलकल्पनया विशिष्टविध्यंगीकारेणात- ३५
स्यापि विधानोपपत्तेः। एतेन परस्परोपसंहारे सामान्यविधिसार्थक्यसंभवेऽप्यन्यतरोपसंहारे सामान्यविधिवै-
यर्थ्यमपि परिहृतं। अभ्युदयशिरस्कत्वफलकतया सार्थक्यात्। एवमेकैकशाखीयवाक्यद्वयोपसंहारेऽपि

दृष्टत्वं एतेन नानुष्ठानाय विशेषापेक्षित त्वरूपास्पष्टत्वस्य पुरोडाशवाक्ये ऽसंभवे पीह बर्हिष त्करणस्य विधानेन च
तुर्धाकरणां शेऽनुवादत्वप्रतीतेस्तस्य च यथा प्राप्त्यपेक्षित्वात्तस्याश्चाग्नेयवाक्येन विशेष विषयत्वात्सामान्यवाक्य
(न विशेष विषयत्वात्सामान्यवाक्ये)स्य विशेषपर्यवसायित्वेनोपसंहारत्वोपपादनं सोमनाथ कृतमपास्तं विशेष
तः प्राप्तत्वे पि सर्वपुरोडाशप्रतिपत्तित्वेन विधित्वासंभवेऽनुवादत्वायोगात्तेन विशेषपर्यवसानानुपपत्तेः अतो
पदेवानेन विधानमारभ्यते तदेव सर्वसाधारणप्रतिबंधफलमुपसंहारत्वं वक्तव्यं। तत्र चानिर्धारित विशेषत
याविशेषान्वययोग्यत्वरूपास्पष्टत्वस्य सामान्यवाक्ये तदभावरूपस्पष्टत्वस्य च विशेषवाक्ये संभवोस्त्येवेत्यभिप्रे
त्येवोद्देश्यतावच्छेदकानवच्छिन्नेलक्षणाय त्वासामान्यवाक्यस्य न विशेषोपसंहारकत्वमित्युक्तं पूज्यपादैरिति
भावः। सिद्धांतमुपसंहरति। तस्मादिति। प्रयोजनं तस्य स्पष्टत्वात्रोक्तं॥ ॥इति श्रीखंडदेवांतेवासिक विमंडन शंभु
भट्ट कृतायां भाट्टदीपिकाप्रभावल्यां तृतीयस्य प्रथमः पादः॥ ॥श्री०॥ ॥अर्थाभिधान॥ ॥यद्यपि
शब्दत्वसामान्याद्यकृतिविनियोगनिरूपणानंतरं वाक्यादि विनियोग निरूपणं कर्तुमुक्तं तथापि तेषां पूर्वपू
र्वप्रमाणकल्पनेन विनियोजकतया तत्सापेक्षत्वेन लिंगविनियोगोपयोगि निरूपणं पूर्वमावश्यकम

लिंगोपयोगीति। लिंगविनियोगो ५

तएव श्रुतिसापेक्षत्वात्तन्निरूपणोत्तरमवसरः क्रमप्राप्तत्वादित्यपसरसंगतिं पादांतरत्वादानंतरसंगत्यभावे

३६ प्यक्षतिं चाभिसंधाय निरूपणीयत्वेन पादार्थं प्रतिजानीते। एवमिति। यद्यपि श्रुतेरप्यसमर्थे विनियोज

कत्वासंभवात्सामर्थ्यकल्पकत्वमावश्यकं तथापि लिंगज्ञानं पुरोधाय न श्रुतेर्विनियोक्तृता श्रुतिज्ञानं

36 पुरोवाय लिंगं तु विनियोजकमिति न्यायेन श्रुत्याऽकल्पितयाऽसमर्थस्यापि विनियोगान्न सामर्थ्यापेक्षाऽ

तस्तदुत्तरमेवावसरो न पूर्वमित्यधुनापदेन सूचितं। [redacted] पयोगीत्यर्थः। तेन वक्ष्यमाणस्वरूपलिंगस्य वस्तु

सामर्थ्यमंत्रसामर्थ्योभयविधस्याध्येयप्रथमांत्ये वस्तुसामर्थ्यस्य प्रमाणत्वेन निरूपितस्येहप्रकारविशेष

चिंतायाम् असंभवेपि मंत्राधिकारणे मंत्रसामर्थ्यस्यार्थप्रकाशनार्थत्वेन विनियोजकतया निरूपितस्य प्र

कारविशेषचिंतासंभवान्मंत्रसामर्थ्यकृतविनियोगोपयोगि निरूपणस्य पादार्थत्वं प्रसंगात्तु वस्तुसा

मर्थ्यस्य निरूपणं। अत एवैतदधिकरणे श्रुतिविनियोगविचारेपि पूर्वाधिकरणासु त्यादितमुर

व्यार्थे विनियोगापवादकरणात्तस्यापवादिकसंगत्या संगतत्वान्न क्षतिरितिभावः। यल्लिंगविनियोगोप ३६

योगिविचारः प्रस्तूयते तस्य लक्षणमाह। तत्र लिंगमिति। अत्र च कश्चिदुद्देश्यताकृतिकारकतावाचिपदंयो

रन्यतरवाचिपदकल्पना। क्वचिद्वोभयवाचिपदयोरपि कल्पनेति द्रष्टव्यं। तत्राद्यस्थलमुदाहरति। यथेति। (यथेति)
।अत एव संस्कारविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितविनियोगस्थले संस्कारनिष्ठोभयवाचिपदकल्पनानुकूलायो
ग्यतोक्तेयेति भावः। एवं मंत्रगतलिंगस्थले शुभयवाचिपदकल्पनानुकूलत्वं दर्शयति। एवमिति।। अत्र च विश्व
जिद्विधेः स्वर्गभाव्यत्ववाचिपदकल्पनानुकूलयोग्यतावत्वेपि विनियोजकत्वाभावप्रदर्शनायांगत्वे प्रमा
णत्वस्य च नायं चांगत्वघटकीभूतेत्युक्तं। सा चेति। तस्याश्चान्यथानुपपत्तिरूपत्वाद्व्यतिरेकव्याप्तिविषया हि ती
यं नालिपदरूपश्रुतिकल्पनद्वारा तदर्थे विनियोगे प्रमाणत्वमित्यर्थः। तत्र दर्शपूर्णमासादिप्रकरणे समा
म्नातानां श्रुत्यविनियुक्तानां मंत्राणामधिकारख्य। प्रकरणात्क्रतुसंबंधेऽवगते द्वारमात्रविशेषे लिंगेन वि
नियोगः क्रियते। तत्रापि योग्यतारूपस्य लिंगस्य सत्त्वेपि देवदत्तस्य पाकयोग्यत्वे आकांक्षाभावे पाके विनियो
गादर्शनादाकांक्षापि सहकारिणी। सा च यथैव मंत्रप्रकरणोस्तथा द्वारस्यापि। तदभावे पि संबंधानुपप
त्तेरेवं च यथैव मुख्यस्य कुशच्छेदनस्य स्मारकाकांक्षयातदंगत्वनहिर्देवसदनमिति मंत्रो विनियुज्यते तथा
गौणोलपारव्यतृणच्छेदनस्यापि तदपेक्षायां विनियुज्यत एवेत्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह। क्रतुप्रकरणेति। न

नुमुख्यार्थानुपपत्त्यभावात्कथं गौणार्थाभिधानेन तत्र विनियोग इत्यत आह । यद्वा द्वितीय द्वी:प्रवेशायेत्यत्र मु
ख्यार्थाबाधेपि तात्पर्यमात्रेण लक्षणादर्शनादिहाप्याकांक्षादिरूपतात्पर्यग्राहकसत्त्वेन तदुपपत्तिरित्यर्थः
। मुख्य एवार्थे मंत्रप्रकरणे द्वारा आकांक्षामात्रसहकृतेन लिंगेन शाखांतरश्रुतिकल्पमेविलंबितत्वाद्गौणार्थे
निष्ठाकांक्षायाश्चसंजातवत्त्वात् इति कारणात याक्कमत्वेन विशिष्टैर्ष्यानाघुपायां तैरेरपि निवृत्तिसिद्धे मुख्य ए
37 वार्थे विनियोगो न गौणे न च गौणमुख्यार्थनिष्ठाकांक्षयोर्मंत्रनियामकत्वे विनिगमनाविरहः । गौणार्थेशा
ब्दबोधं प्रति शक्यसंबंधग्रहस्य हेतुत्वेन शक्योपस्थित्या प्राथमिकत्वात्तन्निष्ठाकांक्षया विनियुक्तस्य मंत्र
स्यैनेराकांक्षे सत्यन्यतराकांक्षया पश्चात्त्यानीयमानगौणार्थसंबंधानुपपत्तेरित्यभिप्रेत्य सिद्धांतमाह । शक्य
संबंधेति । एतेन मुख्यार्थप्रत्यायनद्वारा गौणेपि श्रुत्युपपत्तेर्गौणसाधारणैकविनियोजकश्रुतिकल्प
नेनाविशेषादुभयत्र विनियोग इत्यपास्तं । अनुष्ठेयत्वेनावगते पदार्थे स्मारकापेक्षिणि लिंगेन मंत्रविनि ३७
योगादन्योन्यानपेक्षाणामेव चानुष्ठेय चात्रर्थे वनैराकांक्ष्यात्पुनः श्रुतिकल्पनाया असंभवात् । यतो मुख्या
र्थस्य प्राथमिकत्वेन तत्रैव श्रुतिकल्पनया नैराकांक्ष्यमत एव तदनुरोधेनार्थिकविधिं प्रकल्प्यापि तत्रै

वविनियोगकल्पनाननुगौणो यथास्विनोस्त्वावाहुभ्यांसघ्यासमित्यत्रप्रत्यक्षगृहणाविध्यभावेपितद्विधिकल्प
नयातन्त्रैवमुख्येर्थेविनियोगोवक्ष्यतेइत्याह। अतएवेति। ननुकथंप्रकरणेपूषदेवतायात्रभावेमुख्यार्थवाधेसति
पूषानुमंत्रणामंत्राणांगौणयावृत्त्याग्निरूपार्थयस्तयागौणेऽर्थेनविनियोगइत्याशंक्यतत्रापिविनियोगप्रतिपा
दनेननिरस्यति। यत्रत्विति। प्रकरणेनदुर्बलेनलिंगवाधायोगान्नतत्रप्रकरणेएवगौणार्थेविनियोगोपितुय
त्रपूषादेवताचातुर्मास्येतत्रैवोत्कर्षः। उपांशुयाजीययाज्यानांविष्ण्वादिदेवतायाः प्रकरणेऽभावेउत्कर्षोपत्तिंवा
रयितुंविरोधीत्युक्तं। नत्राग्नेयादियागेनिवेशासंभवेप्यश्रुतदेवतोपांशुयाजेदेवताविधिकल्पनेननिवेशोपप
त्तेः। अतएववसंतादानुमंत्रणामंत्रवदुपांशुयाजेपूषदेवताविधिकल्पनानुपपन्नेराग्नेयादिषुगुणांतरसत्वादुत्कर्ष
एवेत्यर्थः। अत्रचवस्तुसामर्थ्यरूपस्यलिंगस्यसामान्यसंबंधवोधकप्रमाणनिरपेक्षस्यैवविनियोजकत्वं। यथार्थ
ज्ञानस्यक्रत्वंगत्वेमंत्रगतलिंगस्यतुतत्सापेक्षत्तयातत्। अन्यथाक्रत्वंगभूतेर्थेमंत्रविनियोगाभावेकर्मपूर्वसाध
नत्वानपेक्षायांदेवतायांविनियोगापत्तेर्नैष्फल्यप्रसंगेनलिंगमात्रादंगत्वानुपपत्तेरिति सूचयितुंलिंगक्रमसमा
ख्यानादित्यधिकरणावस्यमाणमुपजीव्यसामान्यसंबंधवोधकप्रमाणसत्वेइत्युक्तं। अतएवोक्तंसांप्रदायि

केः पदंतरेणावत्र संभवत्येव तस्य तदंगत्वं तदनपेक्षं। पदंतरेणायत्तं भवति तस्य तदर्थत्वं सामान्यसंवंधवोधकप्रमा
३८ णासापेक्षमिति। ततश्चास्य यद्यपि नप्रकरणं सामान्यसंवंधवोधकं प्रमाणं तथापि यागानुमंत्रणामिति समाख्या
यास्तद्वोधकप्रमाणस्य सत्वात्तया क्रतुसंवंधे सामान्ये तल्लिंगेन द्वारविशेषे विनियोगः क्रियत इति नात्रापि श्रुति तो॰ व॰ ग॰ ३
मंतरेणागौणार्थे विनियोगप्रसक्तिं यद्यपि प्रकरणादुर्वलेयं समाख्या तथापि प्रवलेन लिंगेन तस्य वाधितत्वा
ल्लिंगेन पूषदेवताप्रकाशनार्थत्वेवगते तत्रानर्थक्यप्रसक्तावपूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकतयोपयु
ज्यत इति प्रवललिंगोपष्टब्धत्वात्प्रवलेति भावः। ननूक्तं यागानुमंत्रणानीति समाख्याक्रतुयोजिनी। तस्माछ्रुत्य
नुसारेण प्राप्तिस्तद्देवतेक्रताविति। उत्कर्षस्यापीति। केवलाग्निप्रकाशकस्य मनोतामंत्रस्य केवलाग्निदेवत्यया गसंवं
धवोधकप्रमाणांतरस्याभावाल्लिंगमात्रेण तत्रोत्कर्षस्यासंभवे प्रकरणावगतक्रतुसंवंधनिर्वाहाय तत्रैवाग्निप
देनाग्नीषोमलक्षणायाजघन्यार्थे विनियोग इत्यर्थः। यदा त्वानर्थक्यतदंगन्यायसहकृतज्योतिष्टोमप्रकरणमे ३८
वज्योतिष्टोमीयपश्वंगमेष इति सामान्यसंवंधवोधकमिति लिंगादाग्नेयसवनीयपशावुत्कर्षः प्राप्नोतीत्यालोच्य
तेतदातु यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुरग्नेर्वेवमेवोत्ताकार्येति वाक्येन तीयाद्यप्रवरोनस्कृतित्वासंभवाद्वाक्यस्य चलिं

गवाध्यत्वेनोत्कर्षनिषेधाप्राप्तावपि एवकारस्य कार्यवैत्येवंव्यवहितान्वयेनैवकारश्रुत्याऽथवावक्ष्यमाणरीत्याम्नाम्न
णावाक्यत्वेनप्राबल्याल्लिंगबाधोपपत्त्योत्कर्षनिषेधादुत्कर्षस्याप्यसंभवइतिव्याख्येयं।यद्यप्यस्यवाक्ये आग्नेयीपदसम
भिव्याहृतेनैवकारेणावाक्येयशौचोदकप्राप्ताग्नेयमंत्रस्यस्थानेऽनाग्नेयमंत्रप्रसक्तिरूपोहनिषेधकत्वोपपत्तावनोत्क
र्षनिषेधकत्वमित्यभिप्रेत्यैवमनोतायांतुवचनादविकार इति दाशमिकाधिकरणप्रवृत्तिस्तथाप्यस्यवाक्यस्योत्क
र्षनिषेधकत्वेनप्राकरणिकफलार्थत्वसंभवेऽप्राकरणिकफलार्थत्वकल्पनायोगादुत्कर्षनिषेधकत्वमेवयुक्तं।दाश
मिकाधिकरणंतुज्योतिष्टोमेऽग्नियः पशुनैतिकृत्वाचिंतयाद्रष्टव्यं।अतएवोक्तंतंत्ररत्ने।तथासत्यप्रसक्तोत्कर्षनि
षेधायोगादुक्तवचनस्यानूहपरत्वमिति।अन्यैरप्युक्तमुक्तंयथामनोतादाविति।प्रयोजनमुलपराछेदनेपिबर्हिर्देवस
दनमितिमंत्रः पूर्वपक्षेसिद्धांतेनेतिस्पष्टत्वान्नोक्तं।वचनात्।पूर्वत्रगौणसामर्थ्यस्यविनियोजकश्रुतिकल्पन
याविनियोजकत्वनिराकरणेनलिंगस्यमुख्यार्थएवविनियोजकत्वेउक्तेऐंद्यालिंगस्यगौणार्थेविनियोजकश्रुति
सहायतयापिप्रसक्तस्यविनियोजकत्वाभावस्येहापवादकरणोदायवादिकामनंतरसंगतिंतथासंशयंपूर्वाधिक
रणसिद्धांतेनैवपूर्वपक्षोत्थानात्पार्थक्येनपूर्वपक्षेचस्पष्टत्वादनुक्त्वावचनात्त्वयथार्थमितियथासूत्रंसिद्धांतमेव

प्रतिजानीते। यत्त्विति। अत्र भाष्यकारेण निवेशनः संगमनो वसूनां विश्वा रूपाभिचष्टे शचीभिः। देव इव सविताास
३९ त्यधर्मेंद्रो नतस्थौ समरे धनानामित्यैंद्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्युदाहृतं। तदुपमानार्थीयेन नकारेणेंद्रस्योपमानत
या निर्देशादिंद्रस्याप्राधान्यावगतेर्ध्रुवो ध्वरस्तथा सोम आपश्चैवानिलो नलः। प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकी
र्तिता इत्यनलशब्दवाच्यस्याग्नेर्वसुत्वस्मरणादुक्तो नाम धेयोऽग्निर्नाम वसुरिंद्र इव संग्रामे स्थितवानित्यग्निस्तु
तिप्रतीतेर्वसूनां यावकाश्चास्मातिचाग्नेरेव वसुश्रेष्ठत्वस्मरणान्नत्समीपेऽन्येषां वसूनां संगमनाद्वसुसंगम
नाद्वसुसंगमनत्वेनाप्यग्नेरेव स्तुतिप्रतीतेरैंद्रीत्वेनोदाहार्यत्वानुपपत्तेरयुक्तमित्युपेक्ष्यवत्वाबलीधिकरणभा
ष्यलिखितशाखांतरपठितमैंद्रीमंत्रमुदाहरंति। तथाग्नेः करुचनेति तन्न श्वतस्य मंत्रलिंगस्य स्वरसतो गार्ह
पत्यमिति द्वितीयाश्रुत्युपष्टंभकतया सिद्धांतविपरीतत्वान्न तस्योदाहरणत्वं। यत्तु न्यायसुधाकृता बलाधिको
रणोक्त्या लिंगबाधस्य वक्ष्यमाणत्वान्मंत्रस्य स्वरससामर्थ्यानालोचनेनैवेति देवतार्थं तद्धितश्रुत्यैंद्र्या बाधा ३९
त्यावगमाद्रामरावणयोर्युद्धमितिवद्यानन्यचरितत्वेनेंद्रस्य पार्श्वोपमानरूपस्तुतिसंभवात्तदुदाहरणोपप
त्तिरित्युक्तं। तन्मंत्रस्य स्वरससामर्थ्यत्यागेन स्वरस्यैव स्वोपमानत्वनयागेणसामर्थ्यमादायैंद्रीत्वोपपादनेनास

तक१

तद्धितश्रुत्युपष्टंभकत्वेन तद्धितश्रुत्युपष्टब्धश्रुत्युपष्टब्धे लिंगेन कारकश्रुतिसंकोचानुपपत्तेः पूर्वपक्षायोगान्मंत्रस्वरस
सामर्थ्यालोचनेनाग्निप्रकाशकत्वास्यैवापत्यागोरणार्थे विनियोगरूपसिद्धांतविपरीतत्वादयुक्तमित्युपेक्ष्यं न च । ने
त्रगुदाहरणे बलाधिकरणेन पौनरुक्त्यं । इह श्रुतिसाहाय्येन गोरणार्थे विनियोगेऽपयादिते तत्र केवललिंगमात्रेणो
द्गातृत्वमप्यस्त्विति शंकाया निरसनीयत्वेन तत्परिहारोपपत्तेः । अत इदमेवोदाहृतं युक्तमिति भावः । गार्हपत्ये
इति । अग्नाविति विशेषः । गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुत्यविरोधं दर्शयितुं पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते । अथेति । स्थित्वेनीति
। इति शब्देनेंद्रप्रकाशयेदिति शेषपूरणं सूचितं । गृहयतेरयमिति व्युत्पत्त्या गार्हपत्यशब्द इंद्रमप्यभिवदितुं सम
र्थ इत्याह । गृहपतिमत्वयोगेनेति । गृहपतिसंबंधित्वयोगेनेत्यर्थः । न च वाच्यस्य तिष्ठतिधात्वर्थस्याकर्मकत्वात्क
थं तत्र कर्मत्वेनाग्नेरन्वय इत्यत आह । यथाचास्येति । अकर्मकाच्चेत्येतदुत्तरसूत्रेणाकर्मकात्तिष्ठतेरात्मनेपदवि
धानेनास्मिन्सूत्रे तिष्ठतिवाच्यस्यार्थस्य सामीप्यरूपफलावच्छिन्नत्वेन सकर्मकत्वविवक्षणेन सामीप्यस्य प्रति
योगितासंबंधेनाग्न्याश्रयत्वेनाग्नेः कर्मत्वेनान्वयोपपत्तिरिति कौस्तुभे प्रपंचितमित्यर्थः । द्वितीयाश्रुत्या गार्हप
त्यार्थत्वावगमेन न मुख्यार्थे विनियोगसंभवः । योग्यताज्ञानाभावेपि प्रतिबंधकीभूतायोग्यतानिश्चयाभावमा

त्रेणाशाब्दबोधस्यसंभवेनश्रौतविनियोगोपपत्तेस्तस्यैवबलवत्त्वात्तात्पर्येणाह कस्यसत्वेनमंत्रगतेंद्रशब्देयत्नसाध
४० नत्वसादृश्यादिदंतिधात्वर्थयोगाद्वाजघन्यवृत्त्याश्रयणेबाधकाभावात्।नि द्विहितीयाश्रुत्यागार्हपत्यांगत्वबोध
स्यैवतद्धितश्रुत्यामंत्रस्येंद्रांगत्वबोधःसंभवति।तद्धितोक्तस्यप्राधान्येनप्रतिपाद्यत्वरूपदेवतात्वस्यविशेष्यतया
प्रतिपाद्यमंत्रंप्रतिविशेषणतयाप्रतीयमानत्वेनविपरीतविशेषणविशेष्यभावकल्पनां विनेंद्रांगत्वस्यशाब्द
मप्रतीतेः।इंद्रोद्देशेनमंत्रविधावेकप्रसरताभंगापत्तेश्च।इंद्रस्यचयनेऽननुपयोगेनोद्देश्यत्वानुपपत्तेश्च।
अतस्तद्धितश्रुत्याद्वितीयाश्रुतिबाधायोगाद्गार्हपत्याभिधानार्थत्वमेवयुक्तमित्यभिप्रेत्यदूषयति।नेतिअत
स्तस्येति।तद्धितस्येत्यर्थः।रूढित्यागइति।गार्हपत्यशब्दस्यसंज्ञायांधेनुष्यांप्याइत्यतःसंज्ञायामित्यनुवृत्तौगृहप
तिनासंयुक्तेत्यइत्यनुशासनेनन्यात्ययांतत्वेनाग्नौरूढत्वात्प्रतीतेस्तत्त्यागइत्यर्थः।यत्तुसमीपस्थितिंप्रतिगार्हप
त्यस्यकर्मत्वमभिधानंप्रतीद्रस्येत्युक्तंतदनुद्यदूषयति।नचेति।तथात्वइति।।अस्मिंश्चपक्षेमंत्रस्यौपचारि ४०
ककरणत्वापत्तेःसमीपस्थितेश्चगार्हपत्यसंस्कारार्थत्वेइंद्राभिधानार्थत्वायोगान्मंत्रस्यतद्वारोपचारिककर
णत्वस्याप्यनुपपत्तावात्मनेपदानुपपत्तेरात्मनेपदानुरोधेनवेंद्राभिधानार्थत्वांगीकारेगार्हपत्यस्याग्नेउ

पयोगेनेप्सितत्वात्सक्तुवदनीप्सितकर्मत्वेनान्वयासंभवादीप्सितकर्मत्वांगीकारेचोद्देश्यानेकत्वनिमित्तवाक्यभेदा
पत्तेर्द्वितीयांतं तत्तृतीयांतं च यथाश्रुतमंगीकृत्यात्मनेपदत्वात्स्वर्थगताहृकानुरोधेन धातुनैव स्वशक्यार्थविशिष्टा
भिधानलक्षणायात्तत्रैव गार्हपत्यस्य कर्मत्वेन मंत्रस्य च करणत्वेनान्वयांगीकारो युक्तः । गार्हपत्यस्य च साधनत्वेन
उपयोगाभावेपि संस्कार्यत्वेन तत्सत्त्वादभिधानकर्मत्वोपपत्त्या तदनुरोधेन मंत्रगतेंद्रयदस्य गार्हपत्यपरत्वं
कथंचिदाश्रित्य सिद्धः श्रुतिबलाद्गार्हपत्यार्थे विनियोग इत्यर्थः । प्रयोजनं स्पष्टत्वान्नोक्तं ॥ ॥तथाह्वानं॥ द
र्शपूर्णमासयोरिति । सिद्धांते मंत्रस्य लिंगादाह्वानांगत्वे सामान्यसंबंधबोधकप्रमाणाप्रदर्शनाय दर्शपूर्णमा
सयोरित्युक्तं । हविष्कृदेहीति । देवानामर्थाय हविः संपादयति सा यत्ना हविष्कृत् । तामेनां संबोध्याध्वर्युरेहीति
ब्रूते । तमिमं मंत्रमध्वर्युस्त्रिरुच्चार्यावघातं कुर्वन्नाह्वयतीत्यर्थः । अत्र च यथाश्रुति त्वापूर्वाधिकरणेगौणा
र्थे विनियोगो मंत्रस्योक्तस्तद्वदेव वाक्येनापि तत्र प्रसक्तस्य विनियोगस्येहापवादकरणाद्दायवादिकीमनंतर
संगतिमयावादेन मुख्यार्थ एव विनियोगस्य स्थिरीकरणात्पादसंगतिं च स्पष्टत्वादनुक्त्वा पूर्वसिद्धांतहेतुप
रसूत्रगतं तथाशब्दं व्याख्यास्यन्पूर्वपक्षमाह । तत्रेति । पत्न्येव हविष्कृदुयोत्तिष्ठति देवानृषीन्पितृन्साभि

दुत्वावहंतीति वा कंडांतरे पत्नीस्त्वयमेवोन्निष्ठति नाहूते त्यर्थे कैवकारेण पक्षप्राप्ताद्धाननियमाभावप्रतीतेरेकानवि
४१ ध्यंतरस्यानन्यथासिद्धस्यादर्शनाद विहितावघ्ननस्मारकतया मंत्रस्यांगत्वेन विधानानुपपत्तिं तावद्दर्शयति। तस्य
पत्न्येवेति। तेन मंत्रे त्रिरभ्यासविधिः सहायार्थत्वात्तस्यप्राप्ताभावघातकालानुवादत्वस्याप्यपास्तं। अवघ्नानांगत
यामंत्रस्याप्राप्तेस्तत्र त्रिरभ्यासविध्यनुपपत्तेः काललक्षणापत्तेश्च। अतः परिशेषाल्लक्षणहेत्वोः क्रिययोरिति
41 सूत्रेण प्रयोजकत्वावरूपयोर्यहेता [illegible] वयिशतृप्रत्ययस्मृतेरभिचरन्यजेतेतिवन्मंत्रस्यावघातभावनां
गत्वमेवऽक्तुदुपात्तभावनायामपि कारकाद्वयस्य त्वन्तत्वे सुतरामिति करणपरामर्श मंत्रस्य करणतया
न्वयोपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह। अत इति प्राप्ताभावघातोद्देशेन त्रिविरभ्यासमंत्रयोर्विधाने वाक्यभेदापत्तिं परिहर
अतश्चेति। ति। अवघातस्य वितुषीभावपर्यंतमनुष्ठानावश्यकत्वेन न तत्र त्रिरभ्यासविध्यानुपपत्तावपि तस्य मंत्रस्य
पुंस्त्वस्य च क्रियोपपत्तेः शाखाभेदेन क्वचित्त्रिरभ्यासयुक्तमंत्रपाठेन त्रिरभ्यासप्राप्तावपि शाखान्तरे सकृ ४१
त्पाठेनाप्याम्नानान्नियमविधया त्रिरभ्यासादिविशिष्टावघातविधिरेव। नत्वत्र पत्नीवाक्येनावघातः
प्राप्यते। तत्र समाख्याप्राप्ताध्वर्युकर्तृकत्वस्य पत्नीकर्तृकत्वेन वाधेनावघ्नन्तीति पुंस्त्वानुवादानुपपत्तेः। अ

तो विशिष्टविधानान्न वाक्यभेद इत्यर्थः । अत एव गुणात्पत्नीवाक्येऽवघातांतरविधिरित्याह । पत्नीवाक्ये चेति
। अत्र च विधिको यश्चोपदेशः स्यादिति सिद्धांतु गुणसूत्रेण मंत्रस्यावघातांगत्वेऽवरस्रोदिवः स्पयत्वमिति मं
त्रांतरस्यापि विधानाद्धविष्कृन्मंत्रस्य पक्षे बाधः पूर्वपक्षे आयादित्स्तं परिहरति । पत्नीकर्तृकेति । एवं चाह्वय
यतिपरलिङ्गाविशिष्टावघातविधिः । धातुगणव्याख्यातृशंख्यानुवाद इत्यभिप्रेत्यायं समहरति । अत एवेति । ननु अवघा
तस्याचेतनस्य हविष्कृत्त्वानुपपत्तेः सुतरां चेहि शब्दार्थान्वयानुपपत्तेरवघाते मंत्रस्यासामर्थ्यात्कथं विनियोग
इत्यत आह ॥ गौणमेवायमिति । गौणत्वोपपादनमिति । अचेतनस्यापि तत्वलक्षणाकर्तृत्वासंभवेऽपि स्थाली पच
तीति वद्देवक्षिकेतस्यात्तत्वेन कर्तृत्वोपपत्त्याह विष्कृत्त्वसंभवात्तेनैव चेतनत्वमारोप्यहेऽवघातत्वमेहि संयत्रोभ
व वेत्यर्थेन हविष्कृत्यला संवंधि हविःसंपत्तिहेतुलक्षणगुणयोगेन हविष्कृदेहीत्यनेनावघातप्रकाशनोपप
त्तिरिति कोऽस्तु भेदस्तव्यमित्यर्थः । मंत्रस्याह्वानानंगत्वे आह्वयत्यन्वयायोगशंकापरिहाराय आह । आह्वयति श्चेति
। हविष्कृदेहीति मंत्रे एहीति शब्दोच्चारणादध्वर्युराह्वानमाचष्टे इत्यर्थेन तत्करोति तदाचष्टे इति स्मृत्या णिजं
व्युत्पाद्याह्वयतिप्रयोगोपपत्तेः शक्यार्थबोधकालीनाह्वानप्रकाशनानुवादानाह्वायत्यन्वयोपपत्तिरित्यर्थः

वचनस्य मुख्याह्वानसंबंधेनाप्युपपत्तेर्मुख्यविशेष्यभूताह्वानभावनासंबंधस्याभ्यर्हितत्वात्त्रिभिरित्यस्यावघाते
ऽन्वयानुपपत्त्याऽप्रकृतमंत्रपाठक्रियाविषयत्वापत्तेर्धातोः साधुत्वयाराख्ये विशिष्टविधिगौरवापत्तेर्वि
नाकारणामाख्यातस्याचष्टे इत्यर्थलक्षणापत्तेर्नोवघाते गौणो विनियोगः किं त्वाह्वान एवेत्यभिप्रेत्य
सिद्धान्तमाह । मुख्या वेति । आह्वानस्याविहितत्वात्तदंगत्वेन मंत्रविधिः संभवतीत्याशंकामपाकरोति ।
42 मंत्रवर्णो केति यथा । सोमपात्रे मग्रहीत्वापि सोमभक्षणप्राप्ते रश्विनोस्त्वा बाहुभ्यां सघ्यासमिति मंत्र
वर्णप्रकाश्यत्वानुपपत्त्या ग्रहणनियमविधिं प्रकल्पयते एवमिहापि तत्प्रकाश्यत्वानुपपत्त्याह्वाननियम
विधिकल्पनयाह्वानस्य विधेयत्वावगमात्तदंगत्वेन मंत्रविधानोपपत्तिरित्यर्थः । एतेन नित्यप्राप्तत्वेपि
प्रथनादिवदध्वर्युकर्तृकत्वसिध्यर्थमाह्वानस्यापूर्वविधिरिति न्यायसुधाकारोक्तमपास्तं । विधेयांतरसत्त्वे
संभवत्प्राप्तिकायाः क्रियायाः विधेर्गौरवान्मंत्रपाठस्याध्वर्युकर्तृकत्वे कं पृथक्प्रयत्नानायाधे आह्वाने ४२
ऽध्वर्युकस्याप्यर्थतः प्राप्तेश्च प्रथनस्य तु प्रकाशनरूपमंत्रव्यापारतोऽत्यंतभिन्नत्वात्क्रियांतररूपत्वेन
मंत्रस्याध्वर्युवत्समाख्ययाध्वर्युकर्तृकत्वनियमेपि न तत्कारणत्वेनाध्वर्य्ववनियमः सिध्यति । आह्वानस्य
कल्प्यतत्र मंत्रविनियोगः ६

तुपरोगमनानुकूलस्याभिप्रायप्रकाशनरूपत्वात्तस्यचेहमंत्रव्यापाररूपत्वेनमंत्रोच्चारयितृव्यतिरिक्तेनानुष्ठातुमे
वाशक्यत्वान्मंत्रस्याध्वर्युकर्तृकत्वेनैवाम्नानस्यतत्कर्तृकत्वसिद्धेरितिविशेषस्यान्नतत्त्विध्यर्थमपिविधिरावश्य
कइत्यर्थः। पत्न्येवेकारेणाम्नानियमनिवृत्तिप्रतीत्यापूर्वकानिरस्यति। पत्न्येवेत्यस्येति। नान्येइति। एतेनयत्न्यावा
क्यांतरेणकर्तृत्वेनविधानात्समाख्याप्राप्ताध्वर्युकर्तृकत्वस्यबाधावगतेरध्वर्योन्नलूखलेकृष्णाजिनानुत्स
र्गविधानान्नद्वाराऽन्वारंभकर्तृत्वेपिकर्तृत्वोपचारेणतत्कर्तृकत्वंसूचितंसहायार्थत्वेनेति। पत्न्यावबहुपदार्था
नुष्ठानेनश्रांतस्याध्वर्योरवसरदानेनसहायत्वादन्यपदार्थकालेपितत्प्राप्नोतीतितथापिहविस्फुरत्वेनतदाम्नान
स्यहविष्करणार्थत्वप्रतीतेस्तस्यचावघातमारभ्यप्रवृत्तेरवघातकालएवप्राप्तत्वादनुवादइत्यर्थः। यद्य
प्यवघ्नंतीत्यत्रकाललक्षणप्रतीतिस्तथापिलक्षणहेत्वोःक्रियायाइतिसूत्रेणशतुःशयानाभुंजतेयव
नाइत्यत्रेवलक्षणार्थत्वप्रतीतेरवघातकर्तृत्वावस्थायत्रस्याम्नानकर्तृत्वावगंतेस्त्वारंभद्वाराऽध्वर्युक
र्तृकवर्तमानावघातस्यकालिकसंबंधेनाम्नानचिह्नत्वप्रतीतेरवघातकालेप्राप्तप्रतीत्यर्थात्काललक्ष
णाशतृप्रत्ययोपात्तलक्षणत्वपरकतयाऽनुशासनशिष्टत्वान्नदोषावहा। वस्तुतस्त्वनुत्सर्गमात्रेणावघा

तकर्तृत्वासंभवादुच्चारं भद्वारा तदाश्रयत्वोवहं तो लक्षणापत्तेर्नायं लक्षणे शतृप्रत्ययः। किंतु हेतावेवातश्चावघा
४३ तार्थमाह्वयन्तीत्यर्थोदाह्वानकर्तृत्वसमानाधिकरणावघातकर्तृत्वं प्रयोजकत्वरूपमेवाश्रयितुं युक्तमित्य
वघातफलाह्वानस्यावघातकाले एव प्राप्तेर्विनैव लक्षणामवघातं कारयन्त्याह्वयतीत्यर्थेन कश्चिद्दोष इ
तिभावः। यत्तु चकाशकाराणां पत्न्या अवचारं भाविधानेनावघातेऽध्वर्युकर्तृत्वोपपादनं तत्कस्मिंश्चिदपि
43 कल्पसूत्रे पत्न्या अवचारं भविध्यदर्शनादयुक्तमित्युपेक्षितं पूज्यपादैः। मम तु प्रतिभाति त्रिरवघ्नन्तीति
सिद्धानुवादेनावघातेऽध्वर्योः कर्तृत्वाभ्यनुज्ञानादवघातं कुर्वतेवाहूतपापत्न्याह्वानीयावघातानुष्ठानोप
पत्तेरेवकारस्य सहायमात्रनिषेधकत्वेनोभयकर्तृत्वाविरोधरावकात्यायनसूत्रसंवादी युक्तः। नोऽपि भोग्ये वता
वघातेन मंत्रविनियोग इति मीमांसकसिद्धांतस्याक्षतिः। अत एव कातीयानां पूर्वमध्वर्युकर्तृकमवहननम
परं चाह्वानोत्तरं पत्नीकर्तृकं चेत्यनुष्ठानं दृश्यते। एवं च शतृप्रत्ययस्य लक्षणात्वाद्यादिकल्पनमपि
नाश्रितं भवतीति। आवितुषीभावमवघातानुष्ठानेऽपि सहायार्थमाह्वानं दृष्टार्थमपि भवतीति। त्रिरभ्या ४३
समात्रमिति। सोऽपि च क्रियाभ्यावृत्तिगणनार्थकसुच्प्रत्ययांतत्त्रिः शब्दवलादाह्वानक्रियायामेव विधीय

तोतत्रचमंत्रस्यवेदिं प्रस्तरणमंत्रन्यायेनसकृत्पाठेप्राप्तेपिप्रोक्षणावदाह्वानस्यमंत्रयावृत्तिरिक्तप्रयत्नानापाद्यत्वेनार्थो
न्मंत्रस्यैवत्रिरावृत्तिः फलति।एतेनपत्न्यापसुधाकृताव्यहितसंबंधमादायमंत्रस्यैवत्रिरावृत्तिविधानमुक्त
मपास्तं।त्रिरभ्यासस्यशब्दतोव्यवहितस्यापिसुच्यत्वपक्षत्वेवकारकविभक्तिश्रुत्यैवाह्वानक्रियासंबंध
लाभाद्व्यवहितेनापिमंत्रेणसंबंधानुपपत्तेः।अतश्चाह्वानस्यदृष्टार्थत्वाद्व्रीकवदेवद्विस्त्रिश्चतुर्वापिप्राप्तौ
त्रिरभ्यासेशेपिनियमविधित्वलाभात्त्रिरभ्यासमात्रमाह्वानेविधीयतेइत्यर्थः।सिद्धांतमुपसंहरति।इतीति
।एवंचगौणार्थेविनियोगस्यवाक्यकृतस्यलिंगेनवाधन्मुख्यएवार्थेविनियोगः।ऐंद्र्यांतुश्रुत्यालिंगवाधा
द्गौणार्थेविनियोगइतिसिद्धमित्यर्थः।प्रयोजनंपूर्वपक्षेपत्नीकर्तृकस्याध्वर्युकर्तृकावघातस्यचविकल्पे
सतिहविष्कृन्मंत्रोध्वर्युकर्तृकावघातेअवरक्षोदिवइतिपत्नीकर्तृकेतिव्यवस्था।सिद्धांतेत्वेकस्मिन्नेवप
त्नीकर्तृकावघातेऽवरक्षोदिवइतिमंत्रः।हविष्कृन्मंत्रस्त्वाह्वानेइतिस्पष्टत्वात्रोक्तं॥ ॥तथोत्थान॥ ॥
उत्तिष्ठन्निति।वर्द्धिष्यमाणदेशादुत्तिष्ठन्नित्यर्थः।सामान्यसंबंधकारिप्रमाणासत्वसूचनायसोमेइत्युक्तं।वि
हरतीति।इतिकरणेनप्रभृत्यर्थकेनवर्हिस्तरणाहिपुरोडाशानलंकुरुपप्र्न्नोदेहीत्यंतस्यसंग्रहः।त्र नेष्ठ

एतेनेतीतिशब्दो मन्त्रस्वरूपपरः। सोऽत्र विसर्गशब्देन वाचं विसृजतीतिवदन्यस्यापि विसर्गस्योपादानसंभ
४४ वादेकादशे भाष्ये वाग्विसर्गो हविष्कृतावीजभेदे तथास्यादित्यधिकरणे हविष्कृद्ग्रहणे च काललक्षणार्थ
मित्युक्तं तद्व्याख्यानमपीति चेत् न कालविधिश्चोदितत्वादित्युक्त्या सूचितत्वाच्चात्र भाष्येऽनुदाहृतमप्यन्यदु
दाहरति। दर्शपूर्णमासयोरिति। तां नियमितां वाचं हविष्कृदेहीति मन्त्रपाठकाले विसृजतीत्यर्थः। तत्र कि
मनयोर्वचनयोर्हविष्कृन्निति वाचं विसृजतीति चोदितस्यानयोर्मन्त्रयोर्विधानादनयोर्मन्त्रयोर्गौणोत्थान
वाग्विसर्गयोर्विनियोगः। उत मन्त्रयोर्लिङ्गादग्निविहरणव्रतकरणरूपमुख्यार्थे विनियोगः। उत्थानव्र
तसंत्रयोः कालार्थत्वेनोपादानमिति मुशयं। वक्ष्यमाणत्वेनातिदेशिकी संगतिं पूर्वाधिकरणपूर्वप
क्षत्वात्पूर्वपक्षं च स्पष्टत्वादनुल्लिख्यातिदेशिकीसूत्रानुरोधात्सिद्धान्तमेवाह। तत्रापीति पूर्ववदेवेत्य
नेन सोऽत्र तथा शब्दसूचितात्राऽऽतिदेशिकी संगतिर्दर्शिता। तत्र पूर्वत्र मुख्यक्रियान्तरसत्वात्तस्याप्यसा ४४
धुत्वमात्रार्थत्वे प्रमाणाभावाद्वपनस्य लक्षणां विनापि हेतुत्वाद्यर्थतयोपपत्तेस्त्रिरभ्यासस्य च वि
धेयोतरस्य सत्वेन प्रबलस्यापि ग्रहणवाक्यस्यान्यथोपपत्तिसंभवाद्युक्तो लैङ्गिको विनियोगः। प्रकृते

तुविधेयांतराभावेउन्निष्ठन्नित्यस्यलक्षणार्थत्वमंगीकृत्यकालस्यैवतत्त्वमतेविधेयत्वाद्विधोल्लक्षणापत्तेहृत्या
नस्यचसामर्थ्यात्करिष्यमाणदेशांतरविहितकार्यार्थत्वेकृतार्थस्यमंत्रपाठार्थत्वायोगेनशतृप्रत्ययस्यकरण
त्वरूपहेतुत्वार्थकत्वासंभवादगत्याफलत्वरूपहेतुत्वार्थकत्वमंगीकृत्यमंत्रपाठस्यैवगोणात्सामर्थ्येनोत्थानां
गत्वंयुक्तं।संभवतिचानुत्थितेनाग्नीनामेधितुंविहर्तुंवाशक्यत्वादुत्थानस्याग्नीधनविहरणादिहेतोःस्वातंत्र्यवि
वक्षयामुख्यतत्कर्तृत्वोपपत्तेरग्नीच्छेदेनाभिधानांनचाध्वर्यूत्थानस्याग्नीध्रकर्तृकाग्नीधनादिसाधनत्वा
योगात्तन्निमित्तकर्तृत्वविवक्षानुपपत्तिः।विहरेत्यस्यप्रैषत्वेसतिप्रैषेषुपराधिकारादितिन्यायेनाध्वर्युकर्तृकता
यावाधेपीर्थःहपूर्वपक्षेइत्तिकरणरूपवाक्यावगतोत्थानांगत्वेनप्रैषात्वाभावेनाग्नीध्रकर्तृत्वाप्राप्त्या
समाख्याप्राप्ताध्वर्युकत्वस्यैवप्राप्तेर्बाधकाभावात्।अतएवाग्निविहरणादिसाधययोरःप्राप्तकालतार्थता
मंगीकृत्यैवविहरणस्यप्राप्तःकालइत्यर्थकतयाग्नीद्विहरेत्यस्याप्युपपत्तिः।उक्तवाक्येतुशतृप्रत्ययस्याप्यभा
वादितिकरणस्यवाक्यत्वेनलिंगापेक्षयादुर्बलस्यापिब्राह्मणवाक्यत्वेनप्राबल्याद्युक्तमेववाग्विसर्गोगत्वं
।तत्रापियथाभक्षानुवाकेवाक्जुषाणासोमस्यतृप्यत्वितिभक्षयितृगतंतन्निकर्तृत्वंतन्निहेत्वास्यता

यंवाच्युपचरितंतथाहुविहिंसायामितिहुविधान्तोवाच्चहिंसागतनाशकत्वसाम्याद्धोएषामक्षणावगतेर्य
४५ जमानपुरुषगतंव्रतशब्दवाच्ययष्ठवृत्त्यर्थपर्यायवाग्वादिभक्षणाकर्तृत्वभक्षणाहेत्वास्यगतायांवाचिश
क्यमुपचरितुं।वहुवचनंचवा[redacted]च: शब्दात्मकत्वाछब्दस्यचनात्यादिषष्ठसुस्थानेषभिव्यक्तेस्तात्त्वा
द्यधिष्ठानभेदाभिप्रायेणापिशक्यंयोजयितुं।लोटश्चवाचोऽप्रेष्यत्वेनप्रैषार्थत्वासंभवेपिपूर्ववदेवप्रा
प्तकालतार्थेतांगीकाराद्धेवाक्व्रतंभक्षयितुतवप्राप्त:कालइत्यर्थेनसंभवत्वेवगौणार्थेवाग्विसर्गविनियो
45 गइतिविशेषाशंकपासंभाव्यमानंपूर्वपक्षंनिराकर्तुमाहानतुगौणायोरिति।इतिकरणस्येति।नस्याव्ययत्वेनलुप्तवि
भक्तिकत्वाछन्दस्याकरणात्वानुक्तेर्लक्षणायांचकालिकसंवंधावच्छिन्नसमम्यर्थेलक्षणायाएवयुक्तत्वान्नान
पेक्षितांगांगिभावपरत्वाश्रयणंयुक्तमित्येतन्मंत्रपाठकालेवाचंविसृजतीत्यर्थेतावेत्यर्थः।एतेनेतिकरणस्य
श्रुतित्वमंगीकृत्यपूर्वपक्षेश्रुत्यागौणमंत्रविनियोगइतिन्यायसुधोक्तमपास्तं।इत्थंभूतलक्षणेति।हविष्कृन्मं
त्रपाठज्ञाप्यत्वस्यैवविसर्गेउपपत्तेर्नस्वातंत्र्येणतत्रकरणतयामंत्रविधानंयुक्तमित्यर्थः।एतच्चेत्थंभूतलक्ष ४५
णार्थत्वांगीकरणेसहशब्दाभावेपिसिद्धांतोपपत्तिदर्शनमात्रार्थंवस्तुतस्तुसहशब्दश्रवणेनतद्योगेएवतृतीयोप

पत्नेर्मंत्रपाठसमकालीनत्वरूपसाहित्यस्यैव प्रतीतेर्नमंत्रकरणत्वाशंकापीति ध्येयं। अतश्चोत्तरपदार्थे विधिपाठ
क्रमेणो यथोत्थानस्य कालो निर्ज्ञातस्तथैव मंत्रपाठक्रमेणाह विष्कृन्मंत्रयोरपि निर्ज्ञातइति तत्राप्राप्तकालविधा
नमेवेत्युपसंहरति। अतश्चेति। यद्यपि चाक्रान्तस्य मंत्रपाठातिरिक्तपृथक्प्रयत्नानापाद्यत्वेनान्यथानुपपत्त्या
तत्पाठार्थं वाग्विसर्गः प्राप्नोत्येवेत्यनुवादत्वमेवयुक्तं। ननु कालविधित्वं तथापि तन्मात्रांशे वाग्यमवाधेपि
तदुत्तरमपि प्रसक्तस्य तस्य निवृत्त्यर्थमवधिरूपकालविधित्वमावश्यकमित्याशयः। यद्यपि च पूर्वत्राकाला
नुवादादिह च विधेयत्वान्न पूर्वाधिकरणातिदेशार्थता तथा शंका युज्यते तथापि गौणो न विनियोगः।
किंतु मुख्य इत्येतावता साम्येन तदुपपत्तिरिति ज्ञेयं। प्रयोजनं पूर्वं यक्ष्येऽग्नीन्मंत्र उत्थानात्पूर्वं प्रयोज्यः। एवं व्र
तहविष्कृन्मंत्रावपि वाग्विसर्गात्पूर्वं प्रयोज्यौ। करणत्वात्। सिद्धांते तु उत्थानकाले ग्नीन्मंत्रः। व्रतहविष्कृ
न्मंत्रपाठसमकालं वाग्विसर्ग इत्यादि स्पष्टत्वान्नोक्तं॥ ॥सूक्तवाके॥ ॥दर्शपूर्णमासयोरिति। मंत्रस्य
सामान्यसंबंधबोधकप्रमाणप्रदर्शनार्थमेतदुक्तं॥ इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यादिर्नमो देवेभ्य इत्यंतो
निगदरूपो मंत्रः सूक्तवाकस्तस्य च सूक्तवाकत्वमग्रे व्यक्तीकरिष्यते। तेन मंत्रेण प्रस्तरं दर्भमुष्टिमग्नौ प्रक्षि

पत्नीति वाक्यस्यार्थः। तत्र गोण सामर्थ्यस्य श्रुतिसहकृतया विनियोजकत्वेऽभिहिते मुख्यसामर्थ्यस्यापि त
४६ त्सहायता निरूपणेन पूर्वोक्तस्य कालार्थसंयोगस्येहापवादकरणेन च पादाध्यायानंतरसंगती स्तथा
सूक्तवाकस्य कालोपलक्षणतयाऽन्वयेन कालार्थः संबंधः होत्रा स्मिन्मंत्रे पठ्यमानेन त्याठकाले प्रस्तरं प्रहरेदि
46 त्यथवा सूक्तवाकस्य करणतयाऽन्वयेन प्रहरणांगत्वमिति संशयं च स्पष्टत्वादनुक्त्वा पूर्वपक्षमेवाह। तत्रेति
। इष्टदेवतेति श्राज्यभागाद्यनूयाजांतेषु कर्मसु उद्दिष्टाऽग्न्यादयो देवता इत्यर्थः। उपयुक्तेति। प्रस्तरे जुहूया
सादयति सर्वोवासु च इति वाक्येन स्रुकाधारणोऽपयुक्त प्रस्तरप्रतिपत्तित्वेनेत्यर्थः। कृतार्थत्वमेवत्याकांक्षा
विरहसंपादनेनांगांगिसंबंधविघटकमित्यत स्तमेव सूत्रोपात्ततया हेतुमाह। कृतार्थत्वादिदिति। एवं च
चातुर्थिकन्यायेन कालार्थसंबंधं दृष्टांतव्याजेन साधयति। दर्शपूर्णमासाभ्यामिति। यद्यप्यत्र दृष्टांत इव काला
र्थः संबंधबोधकः। क्त्वाप्रत्ययो नास्ति तथाप्युभयत्रापि कृतार्थतैव पूर्वोक्तरीत्या कालार्थतापादने हेतुः क्त्वा
प्रत्ययस्तु कालविशेषपोर्वापर्यरूपे नियामकमात्रार्थ इति न दोषः। कथं तर्हि करणत्वपरत्ततीयोपपत्तिरित्य ४६
त आह। ततीयाचेति। इत्थंभूतलक्षणे ततीयेत्यनुशासनेन गमकत्वरूपलक्षणार्थत्वेन सूक्तवाकवृत्तिग

मकत्वाभिधानात्तस्य च तत्कालीनत्वसंपादनेन संभवात्तृतीयोपपत्तिरित्यर्थः। लक्षणात्वार्थे त्वे लक्षणापत्तिं।
निरस्यति। न चैवमिति। एतेन ज्ञानजनकत्वरूपलक्षणात्वाभिधानेनैव ज्ञानक्रियाया उपात्तत्वाद्यदनुपात्त
ज्ञानरूपक्रियाद्वारा क्रियासंबंधस्योपात्तभावनानिरूपितकरणत्वापेक्षया विलंबितत्वेन कारकविभक्त्यपे
क्षयेत्यभूततृतीयाया दौर्बल्यं पार्थसारथ्यादिभिरुक्तं तदपास्तं। नापि गमकत्वस्याकारकत्वाद्युत्वर्थान्वयप्रती
तेः। प्रधानभूतभावनानिरूपितकारकत्वपिक्षपादौर्बल्यं। अकारकस्यापि निमित्तोद्देशेनुष्ठाप्यत्वसंबंधेन भा
वनान्वयवद्गमकत्वस्याप्येककार्येकारणाभावकल्पनालाघवानुरोधेन स्वजन्यभावनाज्ञानविषयतासं
बंधेन भावनान्वयोपपत्तेस्तुल्यत्वादिति भावः। एवं च पूर्वोक्तप्रैषमंत्रवदिह प्रहरणे मंत्रस्यान्वयानुपपत्तेर्न
तदंगत्वं मंत्रस्य। न हीदं हविरजुषतावीवृधत महोज्यायोक्रतेति मंत्रभागस्य पुरोडाशसेवयावृद्धोग्निः स्वस्मि
न्यजमानेतेजो बाहुल्यं कृतवानित्यर्थः प्रहरणे संभवति। भूतनिर्देशानुपपत्तेः प्रतिपत्तेर्देवतानपेक्षणा
च्चातः कालार्थः संबंधरूत्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमुपसंहरति। अतश्चेति। प्रस्तरप्रहरणस्य बर्हिषि प्रस्तरसादनामंतरं सु
क्धारणकार्यार्थतया विति युक्तप्रस्तरप्रतिपत्तिरूतया विहितस्य सुग्धारणकार्यानिष्पत्तेर्निर्ज्ञातकात्स्न्यं

तिरेकेण सूचयितुमस्य निर्णीतकालत्वोपपत्त्यर्थमनूयाजोत्तरमित्युक्तं । अत एवाह । तत्कालविशिष्टमिति । यद्यपि
४७ गमकत्वेपि तत्तीव्यायाः शक्तिस्तथापि प्रहरतिभावनायां यथाकारकाकांक्षा न तथा गमकापेक्षा अ । तत्राकांक्षिता
न्वयसिध्यर्थं करणत्वेनैव क्लृप्तार्थस्यापि निास्ति वचनस्यातिभार इति न्यायेनान्वयाश्रयणं युक्तं किमु तत्तत्रापि
शक्तिकल्पने प्रमाणाभावाद्वत्र्य सूर्णोवेति विनाकारणं तदाश्रयणं न युक्तमित्यभिप्रेत्य सिद्धांतमाह । प्रचुरेति ।
47 यत्तु प्रहरणभावनायामन्वयायोग्यत्वमुक्तं तदनुपपन्नेत्यस्य पुरोडाशादिविषयत्वेप्यपगत्यादिः पुरोडाशादिसेवित
वान्तेन वह्नोग्निस्तेजो वाहुल्यं कृतवान । यत्तु यजमानआयुराशास्तेतदनेन प्रत्यक्षनिर्दिष्टेन प्रस्तरामेरवेन
हविषेत्येवमग्निमेरोकवाक्यतयाथवा इदंशब्देन पुरोडाशो देहेत्तस्य व्यपदेशानुपपत्त्याप्रत्यक्षनिर्दिष्टप्रस्तर
स्यैव परामर्शोपपत्तेरजुषतेति भूतनिर्देशस्याशंसायां भूतवच्चेत्यनुशासनात्सेवनं कुर्वित्यर्थे तयोयाद्यान संभ
वात् किंचित्करमित्यभिप्रेत्याह । अतश्चेति एवमुभयविधिलिंगसंभवे कृतिसहायस्य प्रावल्यं सूचयितुं अ
स्येत्युक्तं । नच प्रहरणस्य प्रतिपत्तिरूपतयादेवतानपेक्षणान्मंत्रवर्णोक्तदेवताकल्पनयापि तत्प्रकाशना संभ ४७
वात्कथं मंत्रस्यांगत्वं संभवतीत्यत आह । प्रहरति रिति । मंत्रस्य क्रियातत्संबंधिप्रकाशनेनवाकरणत्वान्नदभा

वेमंत्रगतकरणत्वान्यथानुपपत्यानर्थस्यांगत्वंकल्पनस्यावश्यकत्वेनप्रकृतेपिश्रुत्यवगतांगतानिर्वाहायमंत्रव
र्णितदेवताकल्पनयाद्रव्येदेवतासंबंधात्तद्गतोद्देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागांशेव्यत्यागांशस्याप्यजहत्स्वार्थलक्षणा
फलमुखत्वात्रविरुध्यतेइत्यर्थः।त्यागांशंप्रतिद्रव्यस्यकरणत्वात्तस्त्वरमितिद्वितीयानुपपत्तिंपरिहर्तुमाह अपिकर्म
रूपेत्युक्तं।यथैवस्विष्टकृद्यागस्यप्रक्षेपांशेनोपयुक्तद्रव्यसंस्कारकत्वंत्यागांशेनादृष्टार्थत्वमेवमिहापित्यागांशेना
दृष्टार्थत्वेपिप्रक्षेपांशेनतत्संप्रतिपत्तित्वात् उपपत्तिरित्यर्थः।अयंचात्रविशेषः।स्विष्टकृतिप्रतिपदार्थान्तर्गतोद्देशांशस्या
नुपयुक्तापिस्विष्टकृद्देवताविषयत्वात्तद्देशोप्यारादुपकारकत्वमेव।तदीयमंत्रांतर्गतोद्देशांशेनतुइष्टदेवता
स्मारकत्वेनसंस्कारकत्वं।प्रकृतेतुमंत्रांशेनेवत्यागांशांतर्गतोद्देशांशेनापीष्टानामेवदेवतात्वात्संस्कारकत्वमे
शे वेति।यथाचयजमानकर्तृकस्यागविशिष्टोद्देशस्यनयजिवाच्यत्वमपितुमंत्रेणक्रियमाणस्यैवेतिन्यायसुधाका
रादीनांलिखनंतथातद्दूषणपुरःसरंयजमानकर्तृकस्यैवतस्यतद्वाच्यत्वंचतुर्थेव्यक्तीकरिष्यते।अत्रचसूक्तवा
कस्यकरणमंत्रत्वान्मंत्रांतेनकर्मादिःसंनिपात्यइतिवचनात्सूक्तवाकपाठानंतरमेकप्रस्तरद्रव्यकहोमानुष्ठा
नेऽर्थान्तरानंतर्यरूपकालालाभात्कालार्थतापिचप्रसंगाद्भविष्यतीत्यत्रभट्टपादानांमिश्रांतेउक्तिरितिस्थि

तेयत्र्यायस्तुधाकृतोयाज्यावत्सूक्तवाकस्यापिहोमकालप्रयोज्यत्वेनाहुतात्याख्याहूयमानावस्थद्रव्यसंबंधलक्ष
४८ णागुणायोगाद्याज्यात्वेनस्तुतिर्युक्तेतिगंधेनप्रस्तरप्रहरणास्यसूक्तवाकपाठयोगपद्याभिधानंतद्युक्तमेव।आ
ग्नेयादियागेषुप्रत्येकंदेवतात्वेनान्वितानामिहापितथैवदेवतात्वांगीकारेणासमुच्चयेनज्योतिष्टोमवदाहृता
पत्तावपिअग्निरिदंहविरजुषतेत्यादितत्तद्देवताविपदोच्चारणोसत्येवतत्तद्देवतोद्देशेनद्रव्यत्यागानुष्ठानासं
भवेनयोगपद्यासंभवात्।नहितदाअवयवमात्रपाठेनान्यावयवपदपाठाभावेसमस्तसूक्तवाकजन्यप्रका
48 शनंसिध्यति।वस्तुतस्त्वन्यादिदेवताविधिकल्पनायांप्रत्येकमाग्नेयादिषुदेवतात्वेनान्वितानामप्यग्न्या
दीनांसमुच्चितानामेवलाघवाद्देवतात्वकल्पनस्यपुष्कलत्वात्तावताप्यनंतरितत्तद्देवताप्रकाशनरूपप्रयोज
नसिद्धेर्नयुक्तंप्रत्येकंतत्कल्पनमितिपरप्रयुक्तप्रस्तराख्यद्रव्यांतराणाक्षेपेणैकस्यैवप्रस्तरस्यतावद्देवतोद्दे
शेनमंत्रपाठानंतरंसकृत्त्यागेनांप्रातःप्रस्तरस्याहुतस्यदाहानुष्ठानंयाज्ञिकानामप्यपास्तमितिप्रकाशकारैरेव ४८
पराकांतत्वान्नेहविस्तरभयात्प्रपंच्यते।प्रकृतमनुसरामः।मंत्रत्वा वदिति।एतेनयाज्ञिकाःप्रसिद्धैरवयव
योगाच्चहोतृप्रवचनविहितत्यज्यमानद्रव्यसंबंधोद्देशानांगभूतदेवताप्रकाशकमंत्रत्वरूपस्यसखंडस्य

याज्यात्वस्य कचित्काध्वर्येव विहितमगारेऽपि दर्शपूर्णमासीययाज्यात्वव्यापकत्वात्तत्र च याज्यापदप्रयोगस्य गौण
त्वकल्पने प्रमाणाभावान्निरासः सूचितः। न चैवं याज्यापदप्रयोगात्तत्सिद्धिविषयत्वसंभव इत्यत आह। एव
कारोपबद्धत्वेनेति। एवकारस्याप्रसक्तयाज्यान्तरनिषेधकत्वायोगात्सूक्तवाक एव याज्यावत्प्रशस्त इत्यर्थप्रतीते
रौपचारिकयाज्यात्वकथनादस्य निगदरूपत्वेनायाज्यावै निगदा इत्यन्यत्र तेषां याज्यत्वनिषेधाच्च विहित
वान याज्यात्वानुपपत्तिरत एवानंयजतीत्यादिमुख्ययाज्याधर्माणामिहाप्राप्तिरित्यर्थः। एवं च यदि लैंगिकं देवताप्रका
शनार्थत्वमनपेक्ष्य श्रुत्या सूक्तवाकस्य प्रहरणांगता। श्रौतं च प्रहरणांगत्वमनपेक्ष्य लिंगेन देवताप्रकाशनांगताबोधे
ततो विरोधाच्छ्रुत्या लिंगबाधः श्रुतिविनियोज्यस्य कथमपि प्रहरणाशक्त्याभावाच्छ्रुतेरेव विनियोजकत्वायोगा
दुभयानुग्रहायेष्टदेवताकीर्तनमात्रेणाकृतार्थत्वं सूक्तवाकस्यांगीकृत्य कालार्थप्रहरणाचयोभ्युपगम्येतानत्वे
तदस्ति किंतु श्रुत्यनुग्रहार्थं लिंगेन प्रहरणांगभूतदेवताकीर्तनद्वारा श्रुत्यवगतप्रहरणांगत्वापेक्षणात्सूक्तवा
कस्य च प्रहरणशक्तिसिद्धेः श्रुत्या लिंगावगतदेवतांगत्वापेक्षणाच्छ्रुतिलिंगयोस्तुल्यार्थत्वेन विरोधपरिहा
रोपपत्तेर्न विरोधपरिहारायेष्टदेवताकीर्तनमात्रेणाकृतार्थत्वमंगीकृत्यान्यत्र विनियोगानर्हत्वात्कालार्थताभ्यु

पगं तत्रेत्यभिप्रेत्य सिद्धांतमुपसंहरति। अतश्चेति। प्रयोजनं पूर्वपक्षे प्रक्षेपमात्रानुष्ठानं। सिद्धांते त्विष्टादेवतोद्देशे
४९ नत्यागस्यापीत्यादिस्पष्टत्वान्नोक्तं। कृत्स्नोपदेशात्।। पूर्वाधिकरणे श्रुतिलिंगाविरोधेनैंद्र्यावश्रुतिविनियो
ज्यत्वेपि मुख्यार्थे विनियोगस्य साधितस्येह केषांचित्पदानामसमवेतार्थत्वादसंभवेनाक्षिप्य समाधानादाक्षे
पिकीमनंतरसंगतिमुत्सर्गोधिकरणाप्रसक्तमुख्यार्थे विनियोगस्य स्थापनात्पादसंगतिं तथा योर्णमास्याममा
49 वास्यायांच प्रहरणानुष्ठाने सति पौर्णमास्यामप्यमावास्यादेवतावाचिपदयुक्तस्य सर्वस्यैवममावास्यायाम
पि पौर्णमासीदेवतावाचीयदप्रयुक्तस्य सूक्तवाकस्य पाठउत तत्तत्कालीनप्रयोगे तत्तद्देवतावाचिपदानामप्र
योगेण पाठ इति संशये मत एव पूर्वोदाहृतरावविचाराद्विषयवाक्यं च स्पष्टत्वादनुक्त्वा पूर्वपक्षमेवाह। श्रुत्येति
। प्रबलप्रमाणेन प्रहरणांगत्वेनैव निराकांक्षस्य सूक्तवाकस्येष्टदेवताप्रकाशनविषये लिंगे श्रुतिकल्पनानुपप
त्तेर्नो विरोधेन देवताप्रकाशकत्वेपीष्टदेवताप्रकाशनांगत्वाये न तत्तद्देवताप्रकाशनरूपप्रयोजकाभावा ४९
न्नतद्देवतावाचिपदलोपेन कालव्यवस्थया मंत्रपाठः प्राप्नुयादित्यर्थः। अत एवोत्तमप्रयाजस्विष्टकृन्मंत्रयो
र्निष्कृष्य यथालिंगं प्रयोगसिद्धिरिहत्य सिद्धांतन्यायेनैव प्रसाधनीयत्वेनपि श्रुतिविरोधहेतुकपूर्वपक्षस्य

तत्रासंभवादनुदाहरणत्वमिति ध्येयं। वस्तुतस्तु विरोध एवास्तीत्याह नचेति। प्रहरणमेव त्विति। विनियोजकप्रमा
णद्वयसत्वे प्रबलप्रमाणप्रमितस्यैव शेषिणः प्रयोजकत्वकत्वकल्पनौचित्यं तु शब्देन सूचितं। ततश्चापूर्वादिवदि
ष्टदेवताप्रकाशनस्यानुषंगिकत्वेपि प्रहरणस्येष्टानिष्टदेवतापदसाधारणेन सूक्तवाकं प्रति प्रयोजकत्वान्तस्ते
संपूर्णसूक्तवाकपाठो विकल्प इत्यर्थः। पदेनेन हविषेतिमंत्रे प्रत्यक्षनिर्दिष्टस्य प्रस्तरहविष आयुरादि फलस्य च निर्दे
शेनैकदेशपाठस्य साकांक्षत्वेनायुक्तत्वाच्च तदंशे होमस्य प्रयोजकत्वेपीष्टदेवताप्रकाशनस्यापि मंत्रलिंगाधी
नत्वात्तं नित्यत्वोपकारकत्वकल्पनामुलत्वाद्धि भज्य विनियोगांशमात्रे प्रयोजकत्वमात्रं कल्प्यते। ननु होमाभा
वेपि सूक्तवाकपाठविषयेइत्यभिप्रेत्याह। अत एवापूर्वेऽवभृथे प्रहरणाभावे आज्यभागाद्यंगे ष्टदेवताप्रकाश
नार्थं तया न सूक्तवाकपाठ इति भावः। एतेन परमार्थतस्तु प्रहरणं गत्वोपदेशात्प्रक्रियमाणप्रस्तरप्रकाशनप्रा
धान्यावगते नोर्थतोपि वाक्यभेद इति न्यायसुधोक्तौ तथासति प्रस्तरप्रकाशनतात्पर्यकत्वेन प्रहरणप्रयुक्तत्वा
पत्तेस्तस्य च सूक्तवाकशब्देन पुरोडाशकपालपदे देवताप्रकाशनतात्पर्यकत्वेन तत्प्रयुक्तस्यैव सतो विनियो
गेन सिद्धांते ऽनिष्टत्वादिति प्रकाशकारैर्दूषणमापाद्येदमापुक्तप्रस्तरजोषणकर्तृतया प्राधान्येन सकलप्रयो
अतएवेति। ५

५० गसमवेतेष्टदेवताप्रकाशने एव तात्पर्ये तद्विघाते नैव प्रहरणे विनियोगाद्देवताकल्पकत्वमित्युक्तं तत्परास्त।
तुषोपवापानुष्ठानात्कालान्तरीणकपालोपादानप्रयोजकत्वस्य पुरोडाशाद्वेहापि तदापत्तिवारणायेष्टदेवता
50 प्रकाशनप्रयुक्तस्यापि सूक्तवाकस्य प्रहरणप्रयोजकत्वावश्यकतया प्रहरणसंबंधिद्रव्यप्रकाशकत्वेन प्रह
रणप्रयोजकत्वस्याकामेनापत्तेः। अन्यथा यथाशक्ति प्रयोगे प्रस्तरहोमाभावेप्यनूयाजोत्तरमिष्टदेवताप्र
काशनानुरोधेन सूक्तवाकपाठापत्तेरतो यथैव दर्शपूर्णमासप्रयुक्तस्यापि भेदनहोमस्य भेदनप्रयोज
कत्वात्तैकतरेण विना तदनुष्ठानमेव प्रहरणप्रयुक्तसूक्तवाकान्तर्गतकतिपयपदजन्येष्टदेवताप्रकाशनस्ये
व प्रयोजकत्वमादाय सूक्तवाकशब्दनिर्देश्यत्वोपपत्तेः प्रहरणस्यापि चेष्टदेवताप्रकाशनप्रयुक्ते एव प्र
योजकत्वमित्यंगीकारादन्योन्यनियमसिद्धिः। पुरोडाशकपाले तु तुषोपवापकालीनपुरोडाशोपादानप्रयुक्तत्वा
संभवात्पुरोडाशकपालपदे सिद्धवन्निर्देशप्रतीतेस्तुषोपवापं विनापि प्रयुक्तसिद्धत्वसिद्धिरिति वैषम्यं। अत ए ५०
व पदांशे प्रयोजकत्वमन्यतः सिध्यति न तदंशेऽन्यतरस्यापि प्रयोजकत्वं कल्प्यते गौरवादतो विभज्य विनियोगां
शे इष्टदेवताप्रकाशनस्य प्रयोजकत्वमनुष्ठानांशे प्रहरणस्येति न कोपि विरोधः। एवं स्थिते अत एवेष्टदे

वताप्रकाशनोपजीवित्वादप्रयोजकं प्रयोजकप्रहरणमिति वार्त्तिकमपि स्वदेवताप्रकाशनोपजीवित्वादिति हि तूपादा
नाद्विमन्त्रविनियोगांशे एवमप्रयोजकत्वाभावाभिप्रायेण व्याख्येयं । न हि सूक्तवाकशब्दात्प्रतीयमानमिष्टदेवताप्र
काशनमप्रयुक्तत्वमपह्नोतुं शक्यं श्रुत्यैव पूर्वोक्तरीत्यानुमतत्वादित्याशयः । अत्र च प्रकरणाविभागादुभे प्रति कृत्स्नश
ब्द इति सूत्रस्वारस्येण सूक्तवाकपदस्य रूढ्यभ्युपगमेन प्रयोगरूपवर्त्तिप्रहरणरूपोद्देशेन कृत्स्नसूक्तवाकवि
धानेप्येकैकप्रहरणेऽवयवशः प्रयोगासिद्धिरिति श्रुतिविरोधपरिहारमाशंक्य यज्यादिपदलक्षणापत्तेः स
मुदायस्य फलसाधनत्वायोगात्समुदायिनामेव फलं प्रत्युपादेयतया विवक्षितसाहित्यानां साधनत्वेपीतिक
र्त्तव्यतांशे उद्देश्यत्वेनाविवक्षितसाहित्यानामन्वयात्प्रत्येकमेवेति कर्त्तव्यतया प्रयाजादीनामिव प्रहरणस्यान्वये
सूक्तवाकस्यापि तदंगस्य प्रत्येकमेवान्वयप्राप्तौ कालैक्यात्त्रयाणामर्थप्रहरणं तंत्रतया तंत्रेणैवानुष्ठानप्राप्तेन
वयवशः प्रयोगासिद्धेरिति भाष्यकारेण प्रहृष्यदेवतायदानां परस्परान्वयाभावेनैकार्थप्रतिपादकत्वासंभवान्नै
कः सूक्तवाकोपित्वभित्तस्तत्र पद्यायेता एकैकदेवतापदभिन्नाः बहवः सूक्तवाकाः । अतश्च विभक्तस्यैव सूक्त
वाकस्य तत्तत्प्रहरणांगत्वात्प्रातिपदिकतृतीयाश्रुतेरविरोधे सत्येकवचनस्य सूक्तवाकसामान्याभिप्रा

येसोपपत्तिरिति यस्मिन्काले यावदपेक्षितदेवतावाचिपदयुक्तस्यैव सूक्तवाकत्वात्तावन्मात्रेण प्रहरणानुष्ठाने वै
५१ गुण्यापप्रसक्तेरिष्टदेवताप्रकाशनरूपलैंगिककार्यानुरोधेनैकप्रहरणप्रयोगे तंत्रपदानां सकृत्पाठेपि सूक्तवाक
त्रयपाठोपपत्तिरिति कृत्वं विरोधपरिहारं वार्तिककारोऽदृष्टवत्। यद्यपि प्रत्येकपदानां नैकार्थाभिधायकत्वे तथा
पि यदनेन हविषा आशास्ते इत्येकवाक्यतयैकप्रयोजनकत्वेनैकार्थत्वं। तत्र चेष्टदेवताप्रकाशनस्यैव प्रयोज
51 कत्वादर्थतः प्राधान्यं तथापि पूर्वोक्तरीत्या प्रहरणस्याप्यंगित्वेन शब्दतोर्थतश्च प्राधान्यसत्वादेकप्रयोजनत्वो
पपत्तिः। यद्विच तत्तद्देवताप्रकाशनानामेव शब्दतः प्राधान्यमंगीकृत्य नानावाक्यत्वमिष्यते तन्नतो पातेऽग्रे इत्या
दिवदभितस्तंत्रपदानामप्यनुषंगेण पृथक्पाठापत्तिः। सूक्तवाकेनेत्येकवचनबलान्नियमेनैकस्यैव सूक्तवाक
स्य कृत्वा विनियोगापत्तेस्तदंशेनैव संनिपत्योपकारकत्वलोभार्थमिष्टदेवताप्रकाशनार्थत्वोपपत्तेः सूक्तवाक
त्रयपाठे प्रमाणाभावाद्यावत्प्रधानत्रयदेवताकत्वानुपपत्तिश्च। अतो वैश्वानरवाक्यवदुपक्रमोपसंहारैक्ये ५१
नैकवाक्यत्वान्नानावाक्यत्वेन सूक्तवाकबहुत्वासिद्धेः सति समुदाय एव सूक्तवाकत्वात्प्रातिपदिकश्रुतिवि
रोधोऽवयवशः प्रयोगे दुर्निवार इति एवं च विंदो च समुदाये च तोपशब्दोपपद्यते। संसर्गिद्रव्यरूपत्वात्सूक्त

वाकपदेतथेतिवार्तिकतात्पर्यमनुसंधायश्रुतिविरोधंपरिहरन्तिसूक्तवाकपदस्येति। उक्तमिति। आज्यभागादिष्टदे
वतामित्यर्थः। एतेनधैंद्राग्निजुहोतीतिवदग्निसंबोध्यत्वंसूक्तवागसीत्यभिधानात्सूक्तवाकपदघटितत्वेनसूक्त
वाकत्वस्यमंत्रेसंभवेपीहमंत्रांतर्गतपदप्रकाश्यार्थमादाययोगस्यांतरंगतयासंभवतस्त्यागेनपदघटितयोगस्यबहि
रंगस्याश्रयणंनयुक्तमितिसूचितं। अतश्चेष्टदेवताप्रकाशनरूपकार्यानुरोधेनेष्टदेवतानपेक्षितानिष्टदेवतापदो
च्चारणेऽप्यूहेनतुइष्टरूपोक्तवचनस्यानृततयादुरुक्तवाक्यत्वापत्तिरित्यर्थः। तिनेति। यथा आशास्तेयंयजमा
नोसावित्यादेःसर्वनामनिर्देशादूराम्नातत्तद्देवदत्तादिनामपूरितस्यमंत्रस्ययथायुक्तिसहितपाठेनकार्त्स्न्येनाव
विधारणात्तथेहापियुक्तिसहितपाठेनकृत्स्नसूक्तवाकावधारणयातावानेकसूक्तवाकःपठनीयइत्यर्थः। तदुक्तंवा
र्तिके तेनत्रिधैवमंतव्यःसूक्तवाकःप्रतिष्ठितः। स्वाध्यायेकर्मकालेप्रकृतौविकृतावपि। सर्वप्राकृतदेवत्यःस्वाध्या
येतावदिष्यते। निष्कृष्टदेवतामध्यःप्रकृतौसमुदाययोः। सूर्यादिपदमध्यश्चविकृताद्यवधायेते इति। योग
वाधादिति। अध्ययनादिकालेइष्टत्वाभाविनफलोपहितेष्टदेवताप्रकाशकमंत्रत्वाभावेनयोगवाधा
न्तरदर्थेस्वरूपयोग्यतामात्रेणाशक्यंगीकारेचानिष्टदेवताप्रकाशकपदानामपियोग्यतामात्रेणप्रयोगोपपत्तेरघ

यनादिकालेसर्वेसूक्तवाके एवतत्प्रसिद्धेरूहिकल्पनमावश्यकमित्याशंकार्थः। अभ्वकर्णादाविति। अभ्वकर्णा
५२ दिशब्देइत्यर्थः। तस्माच्छ्रुतिविरोधाभावादुपजीव्यत्वेनमुख्यसामर्थ्येस्यापियुक्तंविनियोजकत्वमभिप्रेत्यप्रयोज
नमाह। प्रयोजनमिति। तत्तत्कालीनप्रधानांगतयाप्रहरणांनुष्ठानेतत्कालीनप्रधानसंबंधिदेवतावाचकपद
युक्तः। सूक्तवाकस्तद्भिन्नकालीनप्रधानसंबंधिदेवतावाचिपदोद्धारेणापठनीयइत्यर्थः। सिद्धांतप्रयोज
52 नोक्त्यापूर्वपक्षेव्यतिरेकेणापौर्णमास्यामप्यमावास्यायांवाकृत्स्नस्यप्रयोगइतिप्रयोजनमर्थात्सूचितं। यत्तुप्रकाश
कारैः पूर्वपक्षेसूक्तवाकस्यप्रहरणप्रयुक्तत्वात्प्रस्तरस्यनाशदोषापहारेणप्रयोगः सिद्धांतेतुइष्टदेवताप्रका
शनप्रयुक्तत्वात्सप्रयोगइतिप्रयोजनांतरमुक्तंतत्प्रस्तरनाशादिधाज्येनहोमानुष्ठानस्यसिद्धांतेइवपूर्वपक्षेपि
तुल्यत्वेनप्रयोजकहोमसत्त्वात्प्रयोगोपपत्तेः प्रस्तरहोमाभावेऽवभृथेइष्टदेवताप्रकाशममात्रानुरोधेन
तदनुष्ठानस्यसिद्धांतेप्यदर्शनादयुक्तमिमिति कौस्तुभेत्रापिचहोमाभावेपीष्टदेवताप्रकाशनस्यसूक्तवा ५२
कपाठविषयेप्रयोजकत्वेनिरासोपपादनव्याजेनैवसूचितं॥ ॥लिंग॥ ॥काम्येष्टयइति। ऐंद्राग्नमेका
दशकपालंनिर्वपेद्यस्यसजातीवायुः ऐंद्राग्नमेकादशकपालंनिर्वपेद्भ्रातृव्यवान्। अग्नयेवैश्वानरायद्वाद

शाकपालनिर्वपेदुक्कामइत्यादिवाक्यविहिताइत्यर्थः।सजाताइत्तयोविप्रतिपन्नाभवेयुरितिवीयुरित्यस्यार्थः।तल्लिं
गं।नद्विंगाएवेति।यद्देवेष्विषुचिह्नमैंद्राग्न्यादिदेवताशब्दस्तद्देवचिह्नंयेषुतादृशाइत्यर्थः।याज्यानुवाक्यामंत्राइति।
इंद्राग्नीरोचनादिवेत्यादयइत्यर्थः।वक्ष्यमाणनियतत्वव्यवस्थोपपादकतयाक्रमसमाख्याशब्दयोरुपादानं।तत्र
लिंगविनियोगविचारात्पादाध्यायसंगतीपूर्वत्रश्रुतेर्लिंगसापेक्षत्वेउक्तेप्रसंगादिहलिंगस्याप्यन्यप्रमाण
सापेक्षत्वप्रतिपादनात्प्रासंगिकीमनंतरसंगतिस्तथाकिमेतालिंगादिंद्राग्निदेवत्यनित्यकाम्यकर्ममात्रांगमुत
पूर्वोक्तकाम्येष्विमांत्रांगंक्रमसमाख्याभ्यामितिसंशयेचस्पष्टत्वादनुक्त्वापूर्वपक्षमाह।तपिति।स्वाध्यायविध्यधा
यितस्यमंत्रजातस्यप्रयोजनाकांक्षासहकृतेनयोग्यत्तारूपेणलिंगेनमंत्रस्येंद्राग्नीप्रकाशनार्थत्वोपपत्तेर्नलिं
क्षाये गस्यसामान्यसंबंधबोधकप्रमाणापेक्षक्रमसमाख्याभ्यांनियतव्यवस्थासिध्येन्नहिलिंगंसामान्यतःश्रौक्रतुसं
बंधेऽवगतेएवद्वारविशेषविशेषेविनियोजकमित्यत्रकिंचिन्नियामकमस्तिश्रुतिवदेवपूर्वेक्रतुसंबंधान
वगमेप्याकांक्षासहकृतलिंगमात्रेणविनियोगोयत्रेरित्यर्थः।देवतात्वस्ययागेकनिरूपितत्वाद्धिहितत्वघ
टितत्वेनालौकिकत्वादव्यभिचरितक्रतुसंबंधमुपपादयति।इंद्राग्न्यादीनिदेवतात्वस्यालौकिकत्वेनतेनरूपेण

मंत्रेऽप्रकाशनादधिष्ठानमात्रस्य चेंद्राग्न्यादेर्मंत्रार्थवादादेर्विनास्वर्गमेवोद्दिश्यत्वेन प्रतिपादनाल्लौकिकत्वावग
५३ तेर्नोव्यभिचारित्वमित्यादिभिप्रेत्याह। व्यभिचारित्वेपि वेति मंत्रार्थवादादेरन्यपरत्वेनेंद्रादीनां स्वर्गोद्दिश्यत्वेप्रमाणाभा
वोपि वेत्यनेन सूचितः। परिशेषादेवेति। इंद्रादिपदात्तद्धितेनकत्वव्यभिचारित्वेनैव देवतात्वप्रतीतेः स्मारकविध
क्रतूपस्थित्यापूर्वसाधनत्वोपस्थितिरित्यर्थः। एवमपूर्वसाधनत्वोपस्थित्यर्थे सामान्यसंबंधबोधकप्रमाणसा
53 पेक्षत्वं लिंगे प्राचिनोपपादितत्वंर्थं सूचयित्वा मंत्राणामाकांक्षोत्थापकत्वेन तदपेक्षात्वं प्रदर्शयत्सिद्धांतमाह।
आकांक्षाभावे इति। वहनयोग्यस्यापि पुंसो नेराकांक्ष्ये सति वहने विनियोगादर्शनाद्योग्यतामात्रस्याकांक्षाभावे
विनियोजकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः। वाचस्तोमपदं ब्रह्मयज्ञादेरप्युपलक्षणं वाक्यप्रकरणादिनेति। तत्र वषट्कारा
दिमंत्राणामेष वै सप्तदश इति वाक्यं लवनमंत्राणां प्रकरणं। प्रकृतेक्रमसमाख्यो भयं पूषानुमंत्रणादौ समा
ख्यामात्रमिति विवेकः इदमेव सामान्यसंबंधबोधकप्रमाणसापेक्षत्वं लिंगस्य श्रुतेस्तु स्वत एव तदुत्थापक
त्वात्तदनपेक्षेत्यर्थः। मंत्रविशेषेति। सामान्यविशेषभावन्यायेनापि विपरीतबाधकतासूचनाप विशेषपदा ५३
नं। दुर्वलेनेति। आकांक्षोत्थापनेनेमिशेषः। उत्कृष्टस्यापीति। समाख्या सहकृतमुख्यलिंगेनेत्ति पूर्वशेषः।

प्रमाणाद्भयेति । वाचस्तोमविनियोजकवाक्यस्य मंत्रप्रयोजनाकांक्षावेलायामनुपस्थितत्वेन वाधएव । नतु तेन दुर्वल
योरपि वाधः । इह तदानीमेवोपस्थितिप्रमाणाद्भयसमावेशे प्रवले न दुर्वलस्य वाधएवेति न तदाकांक्षोत्थापकत्व
संभवइति विशेषइति भावः । नचान्यत्रेति । क्रमप्राप्तकाम्येष्टिव्यतिरिक्तकर्मणीत्यर्थः । प्रमाणाभावादिति । प्रकरणप
गदो प्रकरणायत्तितेन भयाकथमस्योपकर्तव्यमित्यपेक्षोत्थत्तावप्यव्यभिचरितक्रतुसंबंधस्यव्याप्तिरूपतयातस्या
नैयत्यवोधकत्वेप्याकांक्षोत्थापकत्वे प्रमाणाभावः । न हि वह्निविषये निराकांक्षस्य वह्न्यनुमितौ जातायां तद्विषयेवा
प्तिमात्रेणाकांक्षोपजायते । अतो मतस्याकांक्षोत्थापकत्वसंभवइत्यर्थः । अव्यभिचरितक्रतुसंबंधस्वरूपस्यान्यथाऽनु
रूपपादत्वादपूर्वमात्रनिरूपितसाधनतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नस्यापूर्वाव्यभिचारित्वरूपतयेवावश्यनिर्वच
नीयस्यापीहासंभवइत्याह । वस्तुतस्त्विति । स्वार्थप्रतिपादनं प्रत्यपीति तस्यैतं प्रत्यकारणत्वेऽर्थप्रतिपादकत्वाभा
वेन प्रीतिप्रदिकसंज्ञानुपपत्तिर्जुहूशब्दस्य तत्र कारणत्वेपि क्रतुप्रत्याकारविशेषविशिष्टार्थस्यैव नियमेन कारणत्व
मिति वैषम्यं । अतएवात्रार्थस्यापूर्वे साधनत्वकल्पने प्रमाणाभावान्न तद्द्वारापि पदस्यापूर्वाव्यभिचार इत्यर्थः । स्वा
रसिकीति । स्वतएव साकांक्षस्य नाकांक्षोत्थापकप्रमाणापेक्षेत्यर्थः । उपनिषदिति । अत्रेत्रचाविनाशीवाअरे

यमात्मानुच्छित्तिधर्मो मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीत्युपनिषज्जन्यमात्राशब्दवाच्यधर्मो धर्मविकारशरीरसंबंधरहितसं
५७ सारिकां तेभोक्तृ नित्यात्मज्ञानमेकं तथा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः स
त्यसंकल्प इत्याद्युपनिषत्कृतपापादिदोषरहित्यकाम्यमानफलप्राप्तिप्रयत्नानपेक्षसंकल्पमात्राधीनसिद्धि
54 रूपगुणविशिष्टात्मप्रतिपादनपूर्विकया सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इति श्रुत्या विहितं वेदांतवाक्यावधा
रणात्मकजिज्ञासोचितं तन्नदवधारितात्मरूपार्थो वृचिंतनाख्याचेषणात्मकमपहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टात्म
ज्ञानं द्वितीयं । तथात्मानमुपासीतेत्यादिविधिविहितं निर्गुणात्मविषयमपरोक्षसाक्षात्कारपर्यंतमात्मज्ञानं तृतीय
मिति यद्यप्यात्मज्ञानं द्वितीयमिति यद्यप्यात्मज्ञानं तृतीयमिति यद्यप्यात्मज्ञानं त्रिविधं तथापि द्वितीयतृतीययोरु
पासनारूपात्मज्ञानयोः कर्मणि पुरुषे वा दृष्टप्रयोजनानां वादृष्टापेक्षायां श्रुत्याद्यभावेन क्रत्वंगत्वानुपपत्तेः
स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानाप्नोति ~~सर्वांश्च~~ तरति शोकमात्मविदित्यादिवाक्यशेषसमर्पितद्वितीयात्मज्ञा ५४
नस्य फलं । तथा स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न स पुनरावर्तते इत्यादिवाक्यशेषसमर्पितं फ
लं तृतीयात्मज्ञानस्येति व्याकरणाधिकरणे आचार्यैः पुरुषार्थत्वस्य प्रतिपादनादिह प्रथममेवात्मज्ञानं ग्राह्यं तत्स्य क्र

त्वंगत्वंकेवललिंगादेवयघप्यात्रापिवाक्यशेषसमर्पितंफलंसंभाव्यतेतथापितस्यपरोमपीन्यायेनार्थवादत्वात्क्रत्वंगत्व
मेवेत्यर्थः।विनियोगइति।नचार्थज्ञानस्यसाक्षात्कर्मसुसामर्थ्याद्व्यभिचारिद्वारानपेक्षणाल्लिंगमात्रेणकर्मणिविनियोगसं
भवेप्यात्मज्ञानस्यसाक्षात्कर्मविषयत्वाभावेनतत्रासामर्थ्यात्त्वेयात्मरूपस्यद्वारस्यलोकवेदसाधारणेनकत्वव्यभिचा
राभावात्कथंतन्मात्रेणाक्रत्वंगत्वमितिवाच्यं।लौकिककर्मप्रवृत्तेर्देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानंविनापिसिद्धत्वद्वारतयेऽव्यभि त्ति
चरितद्वारानपेक्षणात्पारलौकिकफलसाधनकर्मणामेवाकांक्षितत्वेनतत्रैवसामर्थ्यमात्रेणतदुपपत्तेरित्यर्थः।विस्तरे
णाचैतद्विश्वजिदधिकरणेचतुर्थेउपपादयिष्यते।अत्रचयथानुष्ठेयकर्मानुष्ठानोपयिकत्वेनात्मज्ञानस्यकर्मांगत्वंन
तत्वंननतथानिषिद्धकर्मांगत्वं।तथात्वेऽनात्मज्ञानवताकृतब्रह्महननादेः प्रत्यवायजनकत्वानापत्तेः।किंतुतत्फली
भूतनिवृत्त्यंगत्वमेव।तदुक्तंवार्त्तिके।आत्मज्ञानंहिपथक्त्वाक्रत्वर्थेपुरुषार्थत्वेनज्ञापते।तेनविनापरलोकफलेषुक
र्मस्वप्रवृत्तिनिवृत्त्यसंभवादिति।एतावांस्तुविशेषः।निषेधपरिपालनरूपनिवृत्तेरपूर्वजनकत्वाभावेनतत्रोपनि
षत्रियमजन्यापूर्वानुपयोगान्नित्यत्वादिप्रकारकात्मज्ञानस्यनिवृत्तौस्वरूपोपयोगितयैवोपयोगोऽपनिषत्रियमस्तु
नपिष्यते।विहितकर्मसुतुसोपीतितेयं।अपवादयथानिषेधाध्ययननियमोनिषेधेष्वनुपयुज्यमानोपिनिमित्त

निश्चयद्वाराप्रायश्चित्ते सपर्युयुज्यते तथोक्तात्मज्ञाननियमो निषेधेष्वनुपयुक्तोऽपि प्रायश्चित्ताधिकारहेतुभूतामनुता
५५ पहेतुकां निवृत्तिं संपादयन्प्रायश्चित्ते पूपयुज्यत इति द्रष्टव्यं ॥ तच्च सामान्यसंबंधबोधकप्रमाणं विनाक्वापि लिंगमा
त्रस्य विनियोजकत्वायोगाद्देवविषयां करोति अद्भ्योपनिषदां तद्देवताधर्थे वत्तरं भवतीति श्रो मित्युद्गीथमुपासीतेति
त्युद्गीथोपासना प्रकरणोक्तछांदोग्ये पठिताभ्यामपि वाक्याभ्यामेव प्रकरणाबाधेन तयोः क्रत्वंगत्वं न लिंगमात्रेणेति न्या
यसुधाकृतोऽभिमतमपि प्रकरणाबाधेनैतद्वाक्याभ्यां सर्वक्रत्वांगत्वायोगाद्युक्तमिति पार्थसारथ्यभिसंहितदूष
णमभिप्रेत्योक्तं ॥ न्यायसुधाकृन्मते पन्यासपूर्वकं तद्दूषणोपन्यासे च प्रकाशकारैरेव पराक्रांतमिति नेह तन्मन
न्यते ॥ परमार्थतस्तु वस्तुकृष्णादिवन्नित्यप्राप्तस्य विधिकल्पने प्रमाणाभावेन विधेयत्वानुपपत्तेर्जन्यतामात्रबोधे
प्यंगत्वासंभवादंगताबोधकत्वेन पदेवेत्येतद्वाक्यद्वयमेव स्वीकर्तव्यमिति केचित्तु भेसॅ पूज्यपादोक्तमनुसंधी
यते तदाकरोतीत्यस्य लेट्त्वं प्रकल्प्य कथं चिन्न्यायसुधोक्तमेवसाध्विति ज्ञेयं ॥ समाख्यावैयर्थ्यमिति ॥ याज्यानु ५५
वाक्याकांडमिति समाख्यावैयर्थ्ये सूत्रे च तदुपादानं व्यर्थमित्यर्थः ॥ सामदश्यवदिति ॥ सामिधेन्यंगभूतसामद
र्शपयस्मिकर्मण्यग्निदेवत्ये पाथिकृतीयेष्टिरूपे रूपेऽप्याति दर्शिकमंत्रप्राप्त्यापेक्षा ॥ वाचेनिकसा

न

मदश्याम्नानात्सामिधेनीष्वाग्नेयगेहृयापेक्षात्तत्र तन्न दिष्टिक्रमाम्नाताग्नेयमंत्रद्वयस्य प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन च सामि
धेनीषु क्रमाविरोधेन निवेशप्रसामिधेनीषु क्रमाविरोधेन निवेशप्रसक्तौ याज्याकार्येतन्निवेशस्य समाख्ययैव वक्तव्यत्वात्त
दावश्यकत्वमित्यर्थः। अत एवैतादृशस्य लेऽपेक्षितविधानरूपन्यायस्यैव समाख्यया बाधो न तु क्रमस्य कथ्वनपि सं
कोच इति सामिधेभीष्ठन्ययोरागमाह। सामिधेनीष्विति। एवं तर्हि काम्ययाज्यानुवाक्याकांडमिति समाख्ययैवेष्टसिद्धेः क्र
मोपन्यासवैयर्थ्यमाशंक्य परिहरति। नचैवमिति। यत्रेति। अग्निवारुणीष्टिक्रमे तद्देवत्ययाज्यानुवाक्ये पठित्वा सोमा
रौद्रीष्टिक्रमाम्नानतद्देवत्ययाज्यानुवाक्यापाठात्पूर्वमाग्नेय्योऽऋचः प्रथुयाजवत्यश्च समाम्नातास्तत्र तासां लिंग
विनियुक्तमंत्रान्तरेण बाधादुत्तरेष्टियाज्याकार्ये समाख्यामात्रेण विनियोगानुपपत्तेर्लिंगसहकृतसमाख्यया त्वत्र वि
नियोगप्रसक्तौ क्रमेणान्तं वा धित्वोत्तरेष्टिसामिधेनीनिवेशलाभाय क्रमोपादानमित्यर्थः। नच क्रमः पूर्वस्यामपीष्टौ
साधारण इत्यत आह। तत्सामिधेनीति। पूर्वेष्टिसामिधेनीस्थानस्य तदीययाज्यादिपाठेन व्यवधानादुत्तरेष्टिसामि
धेनीस्थान एव पठितत्वमित्यर्थः। सिद्धान्तमुपसंहरति। अत इति। प्रयोजनं पूर्वोत्तरपक्षप्रतिपादने न तथा मनोतायां तु
वचनादविकार इति दर्शमिकाधिकरणपूर्वोत्तरपक्षप्रयोजनेन चरितार्थत्वात्रोक्तं। अधिकारो ज्योतिष्टोमे इति। सामा
न ४

न्यसंबंधबोधकप्रमाणसूचनाय ज्योतिष्टोमेद्रष्टिस्तुक्तं। आग्नेय्येति। आग्नेय्या ऋचा आग्नीध्रमंडपमुपतिष्ठत इति वचनस्या
५६ र्थः। एतच्चैंद्र्या सदो वैष्णव्या हविर्धानमिति वाक्यद्वयस्याप्युपलक्षणं। अत्र पक्षेपि श्रुतेर्विनियोजकत्वं तथापि लिंगे
न सामान्यसंबंधकारिप्रमाणसापेक्षत्वेन विनियोगे पूर्वाधिकरणोचितं तेन प्रसंगादुपस्थितायाः श्रुतेरपेतदपेक्ष
त्वेन विनियोजकत्वाभिधानात्प्रासंगिकी पादसंगतिरत एव तथैवानंतरसंगतिं चस्पष्टत्वादनुद्दिश्य अप्रकृतमात्र
ग्रहणे कोटिं कैश्चिदुन्मेषणोक्तं निरसितुमचष्टमवक्तव्यं संशयं दर्शयति। किमिति। अप्रकृतमात्रग्रहणपक्षे हि प्र
कृतानां पात्तपात्मत्वाद्धि नियुक्तविनियोगायोगादुग्रहणासंभवेत्। न च तदुभयमत्रास्ति कुशाद्व्यादयं इति वचनेना
दोषत्वस्मरणात्तु रोडाशकपालवद्धि नियुक्तविनियोगस्यापि संभवाच्च। अतोऽप्रकृतमात्रग्रहणपक्षस्यायु
क्तत्वं प्रकृताप्रकृतसाधारणोक्त्या सूचितं। तामेवेति। यद्यप्याग्नेय्या उपादेयत्वात्तद्गतैकत्वविवक्षयानवकीर्णा
करणात्वप्रसक्तिस्तथापि प्रकृताग्नेयीवदुक्त्वमादायाथवैंद्रीवैष्णवीऋगंतरणाभिप्रायेणावात्ता इति बहुवचनं ने
यं। तथाच याः प्रकरणे पठिताविशिष्टास्तावंतान्तरे विनियुक्ता अग्न आ याहि वीतय इत्यादयस्ता एवेत्यर्थः। पूर्वापक्षो
पपत्तिमाह। आग्नेयीपदस्येति तन्नीयायाः प्रकृतग्रहणेऽविरोधेपि प्रातिपदिकश्रुतेरविशेषप्रवृत्तायाः संकोच ५६

रूपवाधापत्तिस्वचनायाग्नेयीपदस्येत्युक्तं। आग्नेय्याकरिष्यमाणोद्देश्यत्वाशंकानिरासोयोद्दलानायाप्राप्तोपस्थानविधि
सूचनायचविशिष्टविध्यन्यथानुपपत्तिप्रसूतविशेषणविधिविधेयनोक्त्योपादेयत्वंसूचितं। तद्धितांतत्वाद्देति।। आग्ने
यीशब्दस्यतद्धितांतत्वान्नस्यचसर्वनामार्थद्वन्नित्वेनसंनिहितव्यक्तिवाचित्वात्राप्रकृतग्रहणमित्यर्थः। अत्रन्यायसुधा
काराद्भिरग्निदेवत्यत्वक्रकृत्त्वसंनिहितत्वादीनांमंत्रविशेषोपलक्षणत्वादेकेनचोपलक्षणेनप्रकृतकार्यसिद्धानु
पलक्षणांतरानपेक्षणादग्निदेवत्यत्वक्रकृत्वयोः कृतत्वाविशेषेणोभयोरप्युपलक्षणत्वेपिक्लिप्तहवाक्यस्यसर्व
नामगम्यत्वेनविलंवितप्रतीतिकत्वाद्विवक्षावगतेःसर्वग्रहणमितिसमाहितं। तत्संनिहितत्वोपलक्षितव्यक्तिवि
शेषत्वस्यापिगुणाधिकरणोतद्धितवाच्यत्वप्रसाधनाद्दकृत्वेपिक्लिप्तत्वानुमेयतयाविलंवितप्रतीतिकत्वस्यतुल्यतया
संनिहितत्वस्योपलक्षणत्वोपपत्तेरितिकौस्तुभदर्शितरीत्याऽयुक्तंमत्वातदंगीकृत्यापिपरिहरति। तद्धितस्येति। पूर्वोक्त
न्यायसुधाकृदभिहितसमाधिदूषणांतद्व्यवस्थितत्वेपीत्यपिनासूचितंपश्येति। अत्रचसर्वनामश्रवणाभावाद्दाह्लादनिका
ग्निसंस्कारकहोमशेषौदनप्रतिपत्त्यर्थनयात्राविकल्पकार्यत्वाभावेनतत्राशेषपुनर्भोजनानुष्ठानादर्शनेनचतेषां
मुद्देश्यत्वानुपपत्त्याप्रकृतग्रहणप्रमाणाभावइत्यर्थः। नचैवंप्रकृतग्रहणेनियामकांतराभावेप्यप्रकृतग्रहणेतस्या

आग्नीध्रोपस्थानस्वरूपार्थत्वे आनर्थक्यापत्तेरपूर्वार्थत्वकल्पनस्यावश्यकत्वात्क्रत्वपूर्वोद्देश्यतायाः प्रकृतायाएवा
५७ ग्नीध्रोपस्थापनरूपद्वारांतरसंबंधमात्रं करणेन लाघवात्तदुपजीविविधिश्रुत्याच प्रातिपदिकश्रुतेरपि संकोचोपप
त्तेः प्रकृतग्रहणोपपत्तेरित्यभिप्रेत्य शंकते। नचेति। प्रकरणेन स्वतंत्रवाक्यांतरकल्पनया प्रकृताया अपूर्वार्थत्वबोधा
संभवे केनचिद्धेतुना स्यात्तद्बाध इत्यपेक्षायां पात्रपदोद्देशेन विनियोगस्तत्रापूर्वसाधनत्वलक्षणाया उद्देश्यवाचकपदेऽगी
57 कारेणेत्युत्तरमप्रकृतायामपि समानमिति सम्मीत्याशयेनाह। अतोलाघवादिति। एवं तावत्प्रकृताप्रकृतानां ग्रहणं
प्रसाध्याधुना केचिदुक्तमप्रकृतमात्रग्रहणमपि युक्त्या पूर्वपक्षे साधयति। अप्रकृतानामेवेति। पुरोडाशक
पालस्यानन्यथासिद्धवाचनिकविनियोगबलान्निराकांक्षस्य विनियुक्तस्यापि विनियोगोऽगत्याश्रितः। प्रकृते तु ते
नरूपेण विनियोगाभावादन्यथानुपपत्त्यभावात्तत्र युक्तं विनियुक्तनिराकांक्षविनियोगाश्रयणमित्युभयाकां
क्षपादाशतपीतोऽप्रकृतग्रहणमेव न्याय्यम्। वस्तुतस्तु अपि वा[illegible]स्तोमादौ विनियोगे न कार्यसाकांक्षत्वाभावादाकांक्षो
त्थापकक्रमसमाख्यादिरूपसामान्यसंबंधबाधकप्रमाणे। न यस्याः सामान्यतः क्रतुसंबंधोऽवगतस्तस्या यावद्विनि ५७
योगेन विनिकल्पनं ततः पूर्वमेवानया श्रुत्याविनियोगेनाप्रकृतामात्रग्रहणमुपपादनीयं। यद्यपि तथाभूता स्तोत्रा

गभूतात्प्राग्नेयीभवनित्तथापि न स्यां स्तोत्रेणैव निराकांक्षत्वात्त्वग्रहणमित्याशयः सिद्धांतमाह । अप्रकृतेति । यद्यप्युपस्थानोग
त्वेन मंत्रस्य विधानं तत्त्वरूपे चानर्थक्यप्रसक्तावपूर्वसाधनत्वं लक्षणात्तथापि सर्वत्रापूर्वसाधनीभूतांगोद्देशेनांगविधा
वर्थादपूर्वार्थत्वेनापि तद्द्विधा

58

११००

५८